

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри соціології та політології

_____ О. С. Морозова

« ____ » _____ 2022р.

Кафедра соціології та політології

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Феномен фальсифікації в сучасному виборчому процесі України: теорія та
практика

Студента VI курсу, групи 631
Спеціальності 052 «Політологія»

Васильєва І.С.

(прізвище та ініціали)

Керівник доктор політичних наук,
професор Іванов М.С.

Миколаїв – 2022 рік

ПЛАН

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ У СУЧАСНОМУ ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ.....	8
1.1. Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження.....	8
1.2. Сутність і роль феномену фальсифікацій як чинника сучасного виборчого процесу в Україні: поняття і основні категорії	11
2. РОЗДІЛ II. ФЕНОМЕН ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В СУЧАСНИХ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ В УКРАЇНІ.....	34
2.1. Еволюція феномену фальсифікацій в сучасному виборчому процесі в Україні	34
2.2. Феномен фальсифікацій у виборчих процесах країн пострадянського простору: порівняльний аналіз	51
РОЗДІЛ III. МЕХАНІЗМИ МІНІМІЗАЦІЇ ВПЛИВУ ФЕНОМЕНУ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ В СУЧАСНОМУ ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ ...	71
3.1. Досвід протидії фальсифікаціям в окремих сучасних країнах розвинутої демократії.....	71
3.2. Удосконалення виборчого законодавства як головний напрямок мінімізації впливу феномену фальсифікацій на сучасний виборчий процес в Україні	93
ВИСНОВКИ.....	107
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	110
ДОДАТОК А.....	125

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасній Україні основними державними завданнями є зміцнення політичної системи та правових інститутів, внутрішня та зовнішня безпека держави, соціальна стабільність, розвиток інститутів демократії та організація їх ефективної діяльності у XXI столітті. Проблема полягає у тому, що розв'язання цих завдань великою мірою залежить від характеру політичного процесу, що може стати причиною як якісних позитивних змін, так і руйнації соціокультурних надбань суспільства. Протягом останнього десятиліття в Україні відбулися зміни, що безпосередньо вплинули на характер вітчизняного виборчого процесу, а саме: істотні зміни в законодавстві про вибори та політичні партії, набуття українським електоратом певного досвіду участі в демократичних виборах. Здобувши достатній емпіричний досвід організації виборів, влада продовжує будувати модель виборчого процесу, ураховуючи його перспективи, а також позитивні та негативні результати його інституалізації.

Вибори займають особливе місце в історії людської цивілізації. Регулярне проведення виборів є важливою частиною політичної системи демократичної держави. Форми та методи впливу на громадську думку та результати виборів вдосконалюються разом зі зміцненням та розвитком демократичних традицій. У цьому сенсі слід зазначити важливість якісного представлення інтересів суспільства в органах влади, від цього залежить відповідність майбутнього курсу розвитку держави суспільним інтересам.

Право громадян обирати і бути обраними на сьогодні є загальновизнаним елементом сучасних розвинутих держав. Кожна країна у своєму прагненні до політичної демократії відкриває нові можливості та умови перетворення громадян на повноправних суб'єктів світу політики та управління.

На виборчий процес у країні значно впливає технологізація методів підготовки, організації та проведення виборчих кампаній, тобто використання

технологій впливу на результати голосування. Актуальність теми дослідження в умовах розвитку демократичної держави полягає в поширеності феномену фальсифікації на виборах та у відсутності конструктивних і надійних методів розв'язання наведеної проблеми, а також у необхідності забезпечення прозорого законного виборчого процесу.

На сьогодні, учасники політичної боротьби широко використовують технології фальсифікації виборів, що мають маніпулятивний вплив на електорат, підсилюють зневіру громадян до державних інституцій. Політичні кампанії, що проводяться у період «реформ», характеризуються не тільки численними порушеннями моралі та права, а й дефіцитом культури, як загальної, так і політичної. При цьому суспільна свідомість та психіка населення залишаються практично беззахисними перед фактом агресивного та нерозпізнаваного впливу на результати вибору.

Зазначена тема є особливо важливою, оскільки до неї звертаються офіційні керівники держав, лідери опозиційних партій, закордонні актори. Проте, одні не бажають розв'язувати питання або вживають напівзаходів у боротьбі з порушеннями, щоб зберігати свою владу, а інші використовують факт фальсифікації для повалення чинної влади. Тому сьогодні, як ніколи, відчувається потреба у конструктивних ідеях у різних галузях громадської, наукової та державної діяльності.

Розкриття істинного сенсу феномену фальсифікацій, надання населенню своєчасної та точної інформації з усіх актуальних питань дозволить виключити з політичної практики інформаційну прірву та її маніпуляційну складову, затвердити справді демократичну політичну культуру як претендентів, так і виборців.

Стан наукової розробки. У вітчизняній та закордонній літературі представницькій демократії і виборчому процесу та фальсифікацій в ньому присвячена велика кількість теоретичних та практичних досліджень, які розглядають окремі аспекти цього феномена.

Важливі для нашого дослідження розробки можна групувати за принципом конкретизації об'єкту і предмета.

По–перше, це класичні концепції політичної влади і політичної системи, які знайшли своє висвітлення у роботах М. Вебера [11], Р. Даля [20], Т. Гоббса [18], Ш. Монтеск'є [52], Т. Парсонса [68], Ж.–Ж. Руссо [84] та інші.

Питання організації, стратегії, тактики виборчої кампанії мають висвітлення у працях українських: О. Бабкіна [3]; В. Горбатенко [19], Л. Нагорна [58]; С. Фоміна [94]; Ю. Шведа [101] та зарубіжних вчених: В. Амелина, И. Федоркіна [1]; М. Бадер [109]; І. Слеп'юнкова, Ю. Аверіна, І. Слеп'юнкова [86].

Феномен фальсифікацій досліджують такі українські вчені: М. Варій [96], О. Мотиль [53], В. Полторак [77], С. Чумак [99] та зарубіжні: Е. Більє і С. Хайд [110108], В. Мебане і К. Калінін [142], М. Мягков, П. Ордешук, Д. Шакін [54], Д. Парамонов, В. Кіріченко [67], Д. Трейсман [183].

Мета і основні завдання дослідження.

Джерельна база дослідження. Складається з наступних джерел: Конституція України [34], Закон «Про вибори Президента України» [26], Закон «Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих Рад в Автономній Республіці Крим» [29]. Закон «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [24], Закон «Про вибори народних депутатів України» [25], Закон «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим [23], Закон «Про громадянство України» [27], Закон «Про Центральну виборчу комісію» [30], Закон «Про об'єднання громадян» [28].

Мета дослідження. Схарактеризувати феномен фальсифікації на виборах в Україні та виявити способи розв'язання даної проблеми на інституційному рівні.

Завдання дослідження. Для досягнення вказаної мети у випускній кваліфікаційній роботі вирішуються такі дослідні завдання:

1. Дослідити стан наукової розробки проблеми;

2. Визначити поняття фальсифікації результатів виборів на основі наявних у літературі понять;
3. Узагальнити досвід фальсифікацій виборів в Україні.
4. Встановити особливості феномену фальсифікації у пострадянському просторі.
5. Схарактеризувати світові практики з мінімізації фактів фальсифікацій у виборчому процесі.
6. Запропонувати рекомендації для мінімізації фактів фальсифікацій під час виборчого процесу в Україні.

Об'єкт дослідження: виборчий процес в Україні.

Предмет дослідження: фальсифікації виборчого процесу та способи боротьби з ними.

Хронологічні рамки дослідження: під сучасним виборчим процесом розуміється виборчий процес в Україні на етапі її незалежності – з 1991 року по сьогоднішній день.

Територіальні межі дослідження: пострадянські держави: Армєнія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Російська Федерація, Таджикистан, Україна, Узбекистан. Країни розвинутої демократії: Австралія, Австрія, Великобританія, Естонія, Нідерланди, США, Швейцарія.

Методи дослідження. У магістерській роботі застосовуються такі загальнонаукові методи дослідження як порівняння (з метою встановлення подібності та відмінності, а потім у ході висновків прийняття рішення щодо мінімізації або усунення поставленої проблеми), дедукція (для систематизації загальних явищ та застосування їх до конкретної практики), індукція (для створення загальної картини явища без заглиблення в деталі), контент-аналіз (інтерпретація джерел з розвитком власної думки) та історичний метод (необхідний для оцінки ситуації в попередньому столітті та зіставленні її з нинішнім).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному розгляді та системному узагальненні результатів дослідження вітчизняних та

західних дослідників про методи фальсифікацій виборчого процесу національного рівня на прикладі України та пострадянських держав. Удосконалено понятійно–категоріальний апарат. Дістало подальшого розвитку дослідження феномену фальсифікацій в динаміці.

Теоретичне значення роботи визначається її актуальністю, науковою новизною та рекомендаціями прикладного характеру. Проведене дослідження розширює наявні наукові уявлення щодо методології фальсифікації виборів, що дозволяє по–новому поглянути на проблему взаємодій державних органів влади, місцевого самоврядування та політичних партій у виборчому процесі. Отримані результати є певним збільшенням знань у галузі вивчення виборчого процесу та фальсифікацій в ньому. Результати роботи та її основні положення можуть стати основою майбутніх теоретичних та прикладних досліджень виборчого процесу на регіональному рівні.

Практичне значення. Одержані результати проведеного у магістерській роботі дослідження можна використовувати у програмних установках та практичній діяльності політичних партій, громадсько–політичних організацій, громадсько–політичних рухів, які виступають за чесні вибори. Також основні положення роботи можна використовувати при складанні лекційного матеріалу, спецкурсів та семінарських занять.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались на XXIV Всеукраїнській науково–практичній конференції «Могилянські читання – 2021: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспект».

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів та шести параграфів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Обсяг основного тексту роботи становить 106 сторінок, загальний обсяг роботи – 125 сторінок. Список використаних джерел налічує 191 найменувань.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ У СУЧАСНОМУ ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ

1.1. Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження

Одним з перших, хто описав політичні технології був Н. Макіавеллі. У роботі «Державець» він відзначав різницю між тим, хто є державцем насправді і тим, яким він повинен бути для своїх громадян.

Наступним щаблем, що відкрив нові простори застосування технологій, що надають маніпулятивний вплив стали буржуазні революції в країнах Заходу, які дали поштовх до розвитку цих технологій, розроблених такими вченими як Т. Гоббсом [18], Е Берком [5], та інші.

У сучасній науці виборчим технологіям і різним способам фальсифікації виборів приділяється значна увага. Питаннями стратегії, тактики виборчої кампанії присвячені праці Д. Фукса та Р. Роршнайдера [95], Т. Хірати [96], І. Слепенкова, Ю. Аверіна та інші [86].

Політологи одноставні у визначенні причин, що зумовлюють застосування методів фальсифікації, вони вважають низький рівень електоральної культури як населення, так і у політичній еліті.

Класичні теорії електоральної конкуренції припускають, що кандидати можуть впливати на свої шанси бути обраними лише шляхом вибору своєї політики. Проте насправді вибори часто асоціюються з різноманітними не завжди легальними діями, що призводять до перерозподілу голосів на користь того чи іншого кандидата. Широкий потік як теоретичної, так і емпіричної літератури зосереджується на різних стратегіях, які кандидати можуть використовувати для впливу на результати виборів. Наприклад, Е. Глейзер та А. Шлейфер показують, як чинний президент може здійснювати неефективну політику, щоб загітувати електорат на свою користь – так званий

ефект Керлі [126]. Крім того, низка досліджень аналізує політичні бюджетні цикли, коли діючі керівники збільшують державні витрати або змінюють свій склад на більш помітних акторів у передвиборчі періоди, щоб залучити голоси, що емпірично задокументовано А. Ахмедов і Є. Журавська [107], М. Ши і Я. Свенссон [175], та Г. Гуо [128], для країн, що розвиваються, і, наприклад, Л. Вейга та Ф. Вейга [186], а також С. Шнейдер [174], для розвинених.

Фальсифікації на виборах можна розглядати як основний тип стратегій впливу на результати, широко поширених за автократії та диктатури, де інструменти фальсифікації легкодоступні в порівнянні з чистою демократією. А. Чатурверді [113], та П. Кольєр і П. Вісенте [114], досліджують передвиборче насильство, як інструмент формування результатів виборів через стримування прихильників опозиції від голосування. Щоб визначити, коли відбувається фальсифікація і що потрібно зробити, щоб запобігти цьому, Д. Саттер [180], представляє просту модель в фальсифікованих виборів. Проте, незважаючи на те, що всі статті зосереджені на формуванні результатів виборів через фальсифікацію, їх цілі, способи моделювання, а також основні припущення не дозволяють використовувати їх як основу для вивчення динаміки фальсифікацій.

А. Сімпсер робить виняткову спробу дослідити фальсифікацію виборів у динаміці [177]. Він зазначає, що сфальсифіковані вибори часто асоціюються з дуже високими показниками перемоги, що означає, що чинні президенти часто ірраціонально вчиняють надмірні фальсифікації. Автор намагається раціоналізувати таку поведінку, формалізуючи ідею про те, що надмірне фальсифікація може, по-перше, стримувати майбутню опозицію, а по-друге, безпосередньо вплинути на переконання прихильників опозиції, що вибори будуть корумпованими, і таким чином запобігти їх явці. У пізнішій роботі А. Сімпсер розширює цю ідею та пропонує модель, яка створює рівновагу за допомогою постійного, але не зростаючого надмірного шахрайства [176].

М. Бадер встановлює взаємозв'язок між зловживаннями на виборах та наявністю конкуренції на виборах [109]. Автор зазначає, що результати виборів в гегемонії самі по собі можуть бути свідченням застосування фальсифікацій:

різниця між переможцями і тими, хто зайняли інші місця, характерна особливість для виборів в гегемоніях, занадто велика різниця.

М. Мягков і П. Ордешук пропонують статистичну методологію, засновану на аналізі розподілу явки виборців у різних регіонах, і застосовують її до офіційних даних про федеральні вибори в Росії та інших держав 1993–2007 років для виявлення фальсифікації виборів [143; 144; 55; 56; 145; 146]. Вони виявили, що вкидання бюлетенів та деякі інші форми фальсифікацій в середині 1990–х згадувалися лише в кількох регіонах, але потім поширилися на інші регіони, як міські, так і сільські, із помітним прискоренням. Автори наголошують, що коли відбувається факти фальсифікацій, вони стають стійким: вони вказують, що якщо фальсифікації вперше «заражали» дільницю в Москві на президентських виборах 2004 року, вони, швидше за все, повторяться там на парламентських виборах 2007 року. Автори дійшли висновку у статті про те, що рівень фальсифікації виборів на федеральних виборах у Росії був спочатку стійким, а потім зростаючим із дорослішанням режиму В. Путіна [56].

Зростання динаміки фальсифікацій в країнах після 2000 року також обговорюється Д. Трейсманом, який всебічно розглядає тенденції голосування в пострадянських країнах з 1991 року [183]. У розділі, присвяченому виборчим маніпуляціям і фальсифікаціям, шляхом вивчення різноманітних російських виборчих статистичних даних автор виявив, що в на початку 1990–х років вибори в Росії були майже чистими, а з 2000 року виборчі порушення стали невід'ємною частиною виборчої конкуренції. Це твердження спільне для більшості пострадянських країн. Хоча маніпуляції були недостатньо серйозними, щоб змінити результати, зростання фальсифікацій було помітним.

Ці висновки також підтверджують В. Мебане та К. Калінін, які досліджують дані про федеральні вибори в Росії за 2003–2008 роки, шукаючи відхилення від закону Бенфорда, а також інші статистичні аномалії, які можуть виникнути через фальсифікації. Результати однозначно свідчать про зростання фальсифікацій виборів у 2000–х роках: «аномалії, які виявляються методами, гірші до кінця досліджуваного періоду, ніж на початку» [142].

Наявна література про фальсифікації виборів не може задовільно пояснити спостережувані моделі поведінки посадових осіб у недемократичних країнах та країнах що розвиваються. Зокрема, питання стійкості та зростання фальсифікацій на виборах протягом життя недемократичних режимів, а також причини та умови виникнення фальсифікацій все ще потребують пояснень.

Однією з причин, чому фальсифікація на виборах страждає від відносної нестачі уваги в науковій літературі, є відсутність надійного вимірювання фальсифікації. Неможливість послідовного вимірювання фальсифікації перешкоджає здійсненню надійних емпіричних досліджень динаміки фальсифікацій, що, у свою чергу, перешкоджає зусиллям щодо теоретичного вивчення фальсифікації на виборах, оскільки важко перевірити будь-яку теорію в цій галузі. Як наслідок, низка важливих питань, включаючи питання збільшення кількості фальсифікацій, а також причини та умови виникнення фальсифікацій, все ще потребує пояснення.

Ця робота має на меті частково заповнити цю прогалину шляхом вивчення ролі невизначеності в динаміці застосування фальсифікацій.

1.2. Сутність і роль феномену фальсифікацій як чинника сучасного виборчого процесу в Україні: поняття і основні категорії

Поняття «виборчого процесу» є центральним поняттям у сучасній теорії демократії. Як і будь-який політичний процес, виборчий процес – це і певна діяльність, і система правових норм, що регулює цю діяльність [33].

У широкому сенсі виборчий процес розглядаються як комплексне політико-правове та організаційне явище суспільного та державного життя. Вибори є процедурою обрання посадових осіб, депутатів, членів організації на державному та регіональному рівнях шляхом таємного голосування.

У статті 5 Конституції України визначено форми народовладдя – безпосередню (пряму) та представницьку демократію. Пріоритетною формою є безпосередня демократія. Її можна визначити, як пряме волевиявлення народу України, територіальної громади чи іншої зазначеної законом спільності громадян України, яка встановлюється Конституцією та законами України, шляхом таємного голосування чи вираженням волі через політичні партії чи інші елементи механізму безпосередньої демократії [34].

Формами безпосередньої демократії можна вважати такі способи та засоби безпосереднього здійснення влади народом або його частини (територіальної громади, населенням адміністративного регіону), які унеможливають передачу владних повноважень будь-яким органам чи особам [36; с. 211]. До такої форми відносять вибори, референдуми, збори, народні слухання, петиції [34].

Під виборами в конституційному праві прийнято позначати спосіб формування органу державної влади, органу місцевого самоврядування або наділення повноваженнями їхньої посадової особи шляхом голосування уповноважених на те осіб, визначення результатів такого голосування встановленою більшістю голосів цих осіб за умов, коли на отримання кожного мандата мають право балотуватися два і більше кандидатів [36; с. 345].

Подібну думку має В. Маклаков, який визначає вибори як процедуру формування державного органу або надання повноважень посадовій особі, яка визначається шляхом голосування уповноважених осіб за умови, що на кожен отриманий мандат можуть претендувати в установленому порядку два або більше кандидатів [45; с. 175]. Як акт самоврядування народу визначає вибори М. Корнієнко [35; с. 13].

Під метою виборчого процесу – можна розуміти проведення виборів у рамках чинного законодавства та забезпечення отримання достовірних результатів волевиявлення громадян у відповідності з їх конституційними правами на реалізацію влади [94; с. 56].

Основоположним є відповідність виборчого процесу демократичним принципам, які мають бути є ґрунтом у ході проведення виборів. Серед таких принципів виділяють:

- принцип законності;
- принцип плюралізму;
- принцип публічності;
- принцип свободи передвиборної агітації, р
- принцип рівності
- принцип неупередженості [30].

До суб'єктів виборчого процесу в Україні відносять:

- виборців;
- виборчі комісії;
- політичні партії;
- кандидати у депутати;
- офіційний спостерігачі [30].

Виборча система – це впорядковані суспільні відносини, пов'язані з виборами органів державної влади та місцевого самоврядування, що становлять порядок виборів. Це спосіб розподілу мандатів у виборних органах відповідно до результатів голосування. Виділяють три основних видів виборчих систем: мажоритарна, пропорційна, змішана [33].

Поряд з питанням виборчого процесу та виборів є проблема достовірності результатів виборів та референдумів. Необхідно спочатку визначити, що таке фальсифікація та назвати її види. За визначенням "фальсифікація" (від латинської falsificatio, від falsifico – "підробляю") слід розуміти:

- злісне, навмисне спотворення даних;
- свідомо неправильне тлумачення чогось;
- зміна з корисливою метою виду чи властивості предметів;
- підробка [93].

Дослідники Д. Парамонов та В. Кириченко запропонували наступне визначення: «Фальсифікація – це навмисне спотворення результатів голосування шляхом маніпуляції з виборчими документами, що засвідчують волевиявлення громадян, або шляхом навмисної зміни вільного волевиявлення громадян» [66, с. 19].

Таким чином, на основі згаданих визначень ми можемо сказати, що фальсифікація підсумків виборів:

- це дії, якими порушується законний процес голосування для того, щоб отримати та заповнити виборчі бюлетені з вигодою для себе чи причетних осіб;
- це свідоме та навмисне порушення процедури підрахунку, затвердження результатів голосування;
- це свідоме та навмисне порушення процесу реєстрації виборців.

Не підпадають під категорію фальсифікація виборів порушення без наміру, пов'язані з організацією та проведенням виборчих кампаній. До них відносять, огріхи допущені в агітаційних матеріалах, різного роду дії, які вчиняють кандидати з метою змусити своїх опонентів зняти свої кандидатури.

Найчастіше фальсифікація виборів мають місце, коли людина або група осіб незаконним шляхом бажають отримати посаду або посаду в місцевих органах влади. Тому процес фальсифікації виборів дуже часто пов'язаний з іншими злочинами, такими як: захист і приховування незаконних дій, корупція місцевих органів влади та зловживання службовим становищем [66, с. 23].

Фальсифікація виборів зазвичай не буває там, де електорат активно підтримує політичну силу, тому що в таких випадках для отримання посади в місцевих органах влади зазвичай не потрібно вдаватися до різноманітних махінацій та порушень. А ось де співіснують рівні за силою політичні фракції і там, де багато залежить від того, хто отримає державну посаду, фальсифікації, навпаки, набирають обертів.

Використання чорних технологій майже легалізовано «Законом України про вибори народних депутатів України». У статті 68 Закону, у якій дається поняття агітації, зазначається: «Передвиборна агітація – це здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або не голосувати за певного кандидата у депутати або партію – суб'єкта виборчого процесу» [34]. Тому заклик не голосувати за іншого кандидата теж розглядається як передвиборча агітація. Цей заклик може поширюватися, мабуть, до певної межі, за якою далі слідує кримінальна відповідальність. Наклеп, наприклад, вважається кримінальним злочином.

Проте дії політичних акторів під час передвиборчої кампанії розглядаються як агітація. Але саму фальсифікацією пов'язує лише маніпуляціями у ході голосування та підбиттям підсумків волевиявлення..

Поєднавши воедино всі поняття цього феномену, ми можемо розширити визначення фальсифікації підсумків голосування – це зміна результатів голосування на виборах або референдумах з корисливою метою. До одного з видів порушень на виборах, а також до злочинних дій належать дії членів виборчих комісій, посадових осіб, відповідальних за організацію та проведення виборів, спрямованих на умисну маніпуляцію підсумками голосування [34]. Порушеннями під час виборчого процесу є порушення правил ухваленного порядку та правил проведення виборів. І у кожній державі створюється своя власна система відповідальності за певний вид порушення під час виборчого процесу.

Законодавчо закріплене визначення, що стосується поняття «фальсифікація», є в юридичній енциклопедії. Підроблення документів (англ. forgery) – «злочин, який полягає у підробці справжніх або у складанні фальшивих документів» [90].

Існують численні види порушень під час виборів. Одним із них є відмова від реєстрації кандидатів. Також поширене приховування інформації про вибори. В результаті можна отримати не репрезентативну вибірку виборців, у якій

переважає залежна частина електорату – державні та муніципальні службовці та військові.

Для контрольованого голосування відкриваються малі виборчі дільниці. Ресурси для контролю за виборчими дільницями обмежені, тому несподівана поява дуже маленьких дільниць ускладнює виділення спостерігачів. Це, у свою чергу, відкриває можливості для фальсифікацій.

Також виділяються такі види порушень:

- початок агітації до офіційного старту передвиборчої кампанії, що веде до нерозумного використання коштів у суспільстві;
- перевищення граничної суми видатків на передвиборну агітацію;
- поширення дезінформації про конкурентів;
- фальсифікація рейтингів політичних сил для залучення конформістської частини виборців (налаштованих голосувати як більшість);
- адміністративний тиск та диверсії проти виборчої кампанії конкурентів;
- підкуп чи адміністративний тиск на виборців;
- шантаж виборців обмеженням законних прав (наприклад, «фотографування бюлетеня»);
- примус до дострокового голосування з метою підробки бюлетенів [67 с. 6–13].

Поширеним способом фальсифікації є вкидання бюлетенів, яке здійснюється за допомогою:

- використання зникаючих чорнил;
- заздалегідь проставлених ледь помітних значків (у квадратах за «правильного» кандидата), що зчитуються електронною скринькою;
- різних видів «каруселі»;
- незаконного видалення спостерігачів;
- підробка протоколів – члени виборчої комісії, схильні до політичної корупції, мають можливість навмисне зіпсувати протоколи. Місцева виборча

комісія передає інформацію до ТВК (територіальна виборча комісія) у вигляді паперових протоколів, які можна підробити дорогою;

- навмисних помилок у підрахунках бюлетенів корумпованими членами дільничних виборчих комісій. По суті, бюлетені можна перерахувати ще раз, але ТВК найчастіше відмовляються це робити;
- скасування підсумків голосування на тих виборчих дільницях, де виграла «опозиція» [87, с. 2].

Д. Парамонов та В. Кириченко є авторами ґрунтовної роботи на тему методів фальсифікації виборів [67]. Автори класифікують технології фальсифікації виборів за суб'єктом здійснення:

- Фальсифікації результатів виборів виборчими комісіями;
- Фальсифікації результатів виборів кандидатами від влади;
- Фальсифікації результатів виборів кандидатами від бізнесу;
- Фальсифікації результатів виборів кандидатами від опозиції [67].

Перш ніж перейти до розгляду самих способів фальсифікації, вважаємо за необхідне зазначити різницю між способами фальсифікації результатів безпосередньо на виборчих дільницях членами дільничної виборчої комісії та способами, що використовуються вищими комісіям. Найчастіше вищими виборчими комісіями фальсифікуються виборчі документи. Насамперед, це стосується затвердження виборчого бюлетеня, визначення тиражу на етапі складання списків виборців та їх уточнення, затвердження меж виборчих дільниць, виготовлення та отримання виборчих бюлетенів, знищення у друкарні так званого залишку, зберігання, передачі бюлетенів безпосередньо до дільничних виборчих комісій, складання протоколів дострокового голосування та складання протоколу результатів голосування [67].

Розглянемо методи фальсифікації результатів виборів виборчими комісіями до яких відносять:

- Створення бюлетенів із візуальною перевагою одного з кандидатів. Прізвище потрібного кандидата виділяється шрифтом чи кольором, в такий спосіб, при візуальному сприйнятті виборчий бюлетень містить одного кандидата, інші ж сприймаються як технічна інформація, пояснення [67].

- Створення бюлетенів із технічним браком. Метод полягає у тому, що у загальній масі нормальних бюлетенів є 10–20 відсотків із невеликим технічним браком. Він може полягати у невеликій точці у квадраті для голосування за потрібного кандидата. Перевага цього методу полягає у його безпрограшності. Якщо виборець голосує за такого кандидата, то брак стає невидимим. Якщо ж голос відданий іншому кандидату, то бюлетень вважають недійсним, оскільки в ньому є дві позначки. Таким чином, потрібний кандидат отримує більшість голосів [67].

- Як різновид технічного браку можна розглядати непродрукований квадрат для позначок. В результаті «помилки» друкарні на його місці є лише одна чи дві палички. Таким чином, усі бюлетені, в яких стоїть позначка поза квадратом для голосування, вважаються недійсними. Такий вид бюлетенів прямує на ті ділянки, на яких найімовірніша перемога конкурента. Ризик цього методу мінімальний, оскільки вся вина лежить на друкарні, а найгірше, що загрожує виборчій комісії – пропечатка бюлетенів [67].

- Виготовлення додаткового тиражу бюлетенів. Даний метод передбачає скидання до скриньок додаткової кількості бюлетенів, необхідного для перемоги потрібного кандидата. І тут вищий виборчком діє разом із дільничними комісіями. Крім того, комісії йдуть на відверте підроблення цілої низки документів. Цей метод завжди складає основі «мертвих душ», тобто. тих виборців, хто залишив своє місце проживання чи помер. Таким чином, зі списків не забираються люди, які теоретично не можуть прийти на вибори на цю ділянку [67].

- Створення нових виборчих дільниць. Після визначення меж новостворених дільниць редагуються списки виборців. Але найчастіше

виборець, перенесений до нового списку, зі старого не викреслюється. Таким чином, людина голосує двічі, причому один раз так, як цього бажає виборча комісія [67].

- Дуже ризиковано метод скасування результатів голосування на тих дільницях, де переміг конкурент. Він вимагає наявності зв'язку між виборчими комісіями та органами влади, яка забезпечила б заступництво, захист від судових розглядів. Даний метод полягає в тому, що та ділянка, де переміг конкуруючий кандидат, оголошується проблемною, з неї організовується велика кількість скарг та результати голосування анулюються [67].

Другий різновид методів фальсифікації в межах виборчої дільниці. Слід зазначити, що найбільшій ефективності досягається при взаємодії виборчих комісій різних рівнів. До цієї групи методів відносять:

- "Виносна урна" вже є класичним методом фальсифікації. Для охочих проголосувати поза виборчою дільницею існує «виносна скринька». Спостерігачі, як правило, неохоче ходять будинками, проте члени комісії із задоволенням роблять це. Агітуючи, підказуючи, де поставити позначку чи змінюючи бюлетені. Авторами книги «Методи фальсифікації виборів» було підраховано, що якщо на дільницю чисельністю 2–2,5 тисячі голосів приходить більше 50 заяв охочих проголосувати вдома, то на цій ділянці планується фальсифікація, а до кінця дня кількість тих, хто проголосував поза дільницею, збільшиться у 5–6 разів і може перевищити позначку 300 осіб [67].

- Попереднє голосування – це тактика «витягування» кандидата від влади. За законом цим правом може скористатися той, хто не зможе або не бажає голосувати в день виборів. На початку можливість голосувати надається у територіальній комісії, а потім у дільничній. Сенс цього методу полягає в тому, що за зовнішньої законності: запечатаний конверт із бюлетенями, підписи членів комісії, заява від громадянина, мало хто може точно сказати, скільки людей проголосувало насправді. Тому у разі нестачі голосів кандидату, списки тих, хто

достроково проголосував, поширюються на дільниці і на них розкриваються конверти з підсумками [67].

- Однією з форм тактики «мертвих душ» є відвідання невеликої групи підготовлених виборців різних дільниць, які дають свої паспорти, але розписується за неіснуючих людей [67].

- Одним із найпоширеніших методів є перекладання бюлетенів. Це відбувається під час підрахунку голосів, коли всі голоси розкладаються по різним групам, а потім підраховуються. Таким чином, у стопці потрібного кандидата можуть опинитися додаткові бюлетені, а бюлетені з голосом за суперника розійтись іншим стопкам, таким чином, зменшивши кількість поданих за нього голосів [67].

- Не менш часто зустрічається метод переведення бюлетенів за кандидата–суперника у категорію невикористаних. Коли спостерігачі не стежать за процедурою підрахунку голосів, у потрібних бюлетенів відривається квадрат із позначкою навпроти прізвища неугодного кандидата і таким чином бюлетень перетворюється на невикористаний [67].

- У разі запізнення спостерігачів урна опечатується без їхньої присутності. При цьому до неї може бути скинута певна кількість заповнених бюлетенів. Те саме може відбуватися, але в більш явній формі, коли спостерігачів просто не пускають на ділянку протягом деякого часу після її відкриття [67].

- При незначному відриві одного з конкурентів використовують метод додавання ще однієї позначки в бюлетені, таким чином вони перетворюються на недійсні. Такий спосіб може значно зменшити кількість голосів, поданих за конкурента. Проте варто зауважити, що якщо на дільниці недійсними визнано 5 і більше відсотків бюлетенів, то можна сповна стверджувати, що результати були сфальсифіковані [67].

Методи фальсифікації результатів виборів кандидатами від влади. Виборчі комісії повністю підконтрольні адміністрації, тому описані вище методи могли б застосовуватися стосовно кандидата від влади. Проте все ж таки можна виділити

особливості для даного типу фальсифікації. Усі вони базуються на використанні силового та адміністративного ресурсу [67].

- Широко використовується метод «останньої ділянки». Цей метод полягає в тому, що результати з найбільших ділянок у місті спеціально притримують, тобто. максимально затягують процедуру підрахунку голосів доти, доки загальна картина ситуації не буде зрозумілою. У разі відставання кандидата саме ця ділянка забезпечить його перемогу шляхом заміни певного відсотка [67].

- Метод «подвійного голосування» заснований на положенні «голосування громадян, які переважно проживають на території виборчого округу». До таких громадян відносяться тих, хто перебуває у відпустках або працюють вахтовим методом. Громадян, які перебувають у відрядженні, включають до списків і вони голосують за потрібного кандидата. Варіацією на цю тему є «голосування контрактників». На виборчу дільницю прибуває велика кількість солдатів та офіцерів, які стверджують, що вони повертаються з відрядження та тимчасово проживають на території виборчого округу. Паспорти перебувають у штабі, а вони мають лише список особового складу. Цей список долучається до підсумкового протоколу, а всі "контрактники" голосують, причому одногосно за потрібного кандидата [67].

- Найбільш грубою формою фальсифікації є метод «силового впливу». Для використання цього методу проводиться провокація (у приміщенні відключається світло або на ділянку вриваються якісь люди з метою порушення порядку). Ці дії застосовуються згідно інтересів «потрібного» кандидата. Під приводом збереження порядку спостерігачі та навіть деякі неугодні члени виборчої комісії можуть бути вилучені із приміщення. Відомі випадки, коли неугодного спостерігача навіть забирали у відділок міліції за підозрою у правопорушенні. Після розкриття урн із бюлетенями затриманого з вибаченнями відпускали [67].

- Набув поширення метод фальсифікації з використанням відкріпного посвідчення. Громадяни, які виїжджають до іншого міста, можуть у дільничній

виборчій комісії отримати цей документ та проголосувати там, де зручно. У разі якщо територіальна комісія не передасть реєстр виданих відкріпних посвідчень або передасть не повністю, виборці зможуть проголосувати двічі: на своїй ділянці, до якої вони прикріплені, та на будь-якій іншій межах виборчого округу. Якщо ж виборча комісія буде у змові з кандидатом від влади, такі виборці зможуть проголосувати в день виборів нескінченну кількість разів. Тому легко уявити автобус людей з відкріпними посвідченнями, що в день виборів об'їжджають 10–15 ділянок. Внаслідок цього один такий автобус дасть потрібному кандидату тисячу голосів [67].

Число способів фальсифікації, характерних тільки для кандидатів від бізнесу, порівняно невелике. Однак насправді, саме такі кандидати мають весь спектр методів підробки, оскільки мають фінансовий ресурс, за допомогою якого «купають» підтримку виборців [67].

- Популярним є метод, який полягає у підкупі виборців з низькою політичною культурою. Біля виборчої ділянки працює група людей, яка пропонує таким виборцям гроші чи алкогольну продукцію за правильно відданий голос. У разі згоди такому виборцю видають правильно заповнений бюлетень, а винагороду він отримує після того, як надасть незаповнений бюлетень, отриманий на ділянці. Незважаючи на всю складність і громіздкість цієї технології, вона дає майже стовідсотковий контроль за правильно заповненими бюлетенями. Способом боротьби з цією фальсифікацією є спостереження за територією ділянки: чи помічені підозрілі особи, чи не проявляється активність соціально безвідповідальних елементів. Цей метод пов'язаний із ризиком та значними фінансовими витратами, однак у разі удачі може принести кандидату 10–15 відсотків голосів [67].

- Є інша модифікація – прямий підкуп виборців. Він може проводитись у різних формах, як роздача подарунків, продовольчих наборів та просто грошей, так і у непрямих, наприклад, ремонт будинку, встановлення дитячих майданчиків та інше. Однак цей метод малоефективний. Виборець має спокусу

прийняти «подарунок» та при цьому проголосувати за власним бажанням. Тому зараз кандидати від бізнесу прагнуть підкупувати не електорат, а лідерів громадської думки, які і проведуть роботу з населенням на користь кандидата.

- Одним із підвидів підкупу можна визначити метод "сімейного агітатора". Він у тому, що виборець отримує певну плату через те, що заагітує членів своєї сім'ї за певного кандидата [67].

- Необхідно також відзначити і напівкримінальні методи фальсифікації. Насамперед, це «бесіда» з головою виборчої комісії. Можуть застосовуватись погрози, шантаж чи підкуп. Якщо голова відмовляється від отримання хабара, але обіцяє чесне проведення виборів, то найімовірнішою є поява на ділянці як спостерігачі людей з команди кандидата – бізнесмена. Як дивно це не звучить, але участь у виборах таких кандидатів допомагає зупинити адміністративне беззаконня та змушує всіх членів виборчої комісії дотримуватись законодавства. Голова комісії, затиснутий у лещата з одного боку адміністрацією, а з іншого кримінальними структурами, буде найбільше зацікавлений у проведенні чесних виборів, щоб не дати приводу дорікнути його фальсифікаціям [67].

- Часто для фальсифікації з боку кандидата від бізнесу використовується попередньо куплений додатковий тираж бюлетенів. На договірній ділянці відбувається скидання, як правило, 100 – 150 бюлетенів. Причому це скидання здійснюється сторонніми особами. Від виборчкому вимагається лише збіг числа бюлетенів, які проголосували та витягли з урни. А як це буде досягнуто – справа голови виборчої комісії [67].

- Виділення кандидата шляхом розміщення його серед викреслених з бюлетеня інших кандидатів. Для здійснення цього методу необхідний запуск «кандидатів–підстав», які мають знятися наприкінці передвиборних перегонів, коли вже не можна змінити бюлетені. При цьому виборчком змушений поспішно викреслювати таких кандидатів із бюлетенів. Сенс у тому, щоб їхні прізвища перебували поруч із прізвищем потрібного кандидата. Тоді він сильно

виділятиметься у бюлетені. Це спосіб, що вимагає чималих фінансових витрат і зусиль, але тим не менш здобув популярність [67].

Чи можливі фальсифікації з боку опозиційних сил? Практика показує, що так, можливо. Опозиціонерами практично не використовуються «оптові» фальсифікації, найчастіше йде робота на кількох виборчих дільницях. Великі фальсифікації їм і не потрібні. Наприклад, маючи на виборах гарантований електорат у розмірі 20% від усіх виборців, до перемоги їм потрібно лише 10%. Ці відсутні відсотки набираються на кількох виборчих дільницях. От і виходить, що на більшості дільниць кандидат другий–третій, а на деяких за нього проголосувало майже 100%. Цих ділянок вистачає для перемоги. Здавалося б, соціальний склад усіх дільниць схожий, чим тоді пояснюється така поведінка виборців? Однак при найближчому розгляді з'ясовується, що такі ділянки знаходяться на території будь-якої специфічної організації, або на них проживають працівники одного підприємства або навчального закладу. Тепер схема фальсифікації стає вкрай проста. Кандидат є протеже керівника підприємства, який особисто зацікавлений у його перемозі. Тому керівник дає вказівки виборчої комісії, а по суті своїм працівникам, який кандидат має перемогти. При складанні списків виборців у них потрапляють усі – і ті, хто працював, і працював раніше, і взагалі проживає на іншій дільниці. Таким чином, у день виборів усі голосують за кандидата від опозиції, часом навіть не здогадуючись про це [67].

Загалом, звичайно, ресурсів, як владних, так і матеріальних, в опозиції значно менше. Тому вона не може на рівні конкурувати з кандидатами від влади. Навіть можливості заперечення результатів та спроби визнати їх недійсними значно обмежені та до задуманого результату не призводять.

Методи фальсифікації різноманітні і можуть відбуватися як за участю виборців, так і без їхньої безпосередньої участі. Для нашої країни проблема фальсифікації виборів є особливо актуальною. Це пояснюється тим, що дуже багато скарг і заяв з приводу грубих порушень на виборах, але дуже мало судових

процесів за звинуваченням у фальсифікації результатів виборів, які б увінчалися успіхом.

Отже, під основним безпосереднім об'єктом фальсифікації підсумків голосування необхідно розуміти суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією громадянами України виборчих прав, під час підбиття підсумків голосування та результатів голосування на виборах та референдумі. Предметом суспільних відносин є об'єктивний результат волевиявлення громадян, учасниками суспільних відносин яких є всі суб'єкти виборчого процесу, а зміст – сукупність прав та обов'язків щодо реалізації права обирати та бути обраним. При зазіханні на об'єкт досліджуваних злочинів використовується такий спосіб зазіхання як «зсередини» у разі, коли злочин вчиняється виборцем, а також – «ззовні», коли злочин вчиняється членом виборчої комісії чи сторонньою особою [67].

Намагання політичних акторів впливати на хід виборчого процесу активізує інтенсивне використання політичних і виборчих технологій, що зумовлює необхідність їх дослідження, як порівняно нового явища для політичного життя українського суспільства.

Політичні технології як поняття мають декілька визначень. Слово «технологія» від грец. *techne* – мистецтво, майстерність, вміння, *logos* – слово, вчення – це наука про мистецтво, про прийоми та способи отримання запланованого результату. Користується ж воно частіше в іншому сенсі – як самі ці прийоми та способи. Йдеться не про довільний набір прийомів, а про цілеспрямовано освічену і, як правило, апробовану, неодноразово застосовувану сукупність. У нашому випадку ми дотримуємося другого підходу, розуміючи під технологією сукупність прийомів і способів досягнення результату в тій чи іншій сфері діяльності людини [46; с. 13].

Проаналізувавши поширені визначення, найбільш точним є визначенням О. Шабарова який характеризує політичні технології як: «Цілеспрямовано сконструйовану сукупність прийомів і способів досягнення результату,

використання яких зачіпає державу і неспівпадаючі інтереси значущих соціальних груп [100; с. 35].

На думку низки дослідників, вдосконалення інформаційних технологій у XXI столітті сприяє появі нових форм політичного управління та політичної боротьби [10; 41; 42; 134]. Ми констатуємо, що за сучасних умов боротьба за владу все більше перетікає у віртуальний політичний простір із використанням політичних інтернет-технологій. О.В. Тимофеев під таким родом інструментів розуміє «сукупність найбільш раціональних процедур та операцій із застосування політичними суб'єктами особливостей та потенціалу глобальної інформаційної системи «Інтернет» на користь формування політичної свідомості аудиторії для досягнення політичних цілей та завдань» [100, с. 47].

П. Васильєва оперує поняттям «глобальні політичні технології». Їх вона описує, як «особливий вид політичних технологій, внаслідок застосування яких актор прагне реалізації своїх політичних інтересів, що виходять за межі однієї держави, а застосування даних технологій позначається на політичному процесі у світовому масштабі» [10, с. 78].

Основними сферами де застосовуються політичні технології є:

- виборчий процес;
- дослідження та проектування іміджу політичного суб'єкта;
- політичний конфлікт;
- вивчення та нівелювання політичних ризиків;
- обґрунтування та вибір варіантів політичних рішень;
- прикладний політичний аналіз та використання його результатів у прикладній політиці [10; с. 4].

У політичній науці немає єдиного визначення поняття «виборчі технології». З одного боку, така обставина притаманна нових наукових напрямів, з іншого боку, це є об'єктивним наслідком складності, багатоаспектності феномену. Загалом для вітчизняної науки характерне широке трактування терміну «виборчі технології». Як правило, під ним розуміються технології, які

охоплюють виборчий процес у всій його повноті. З цього погляду виборчий процес може включати не тільки період виборчих кампаній, але й проміжок часу між виборами. При вузькому трактуванні під виборчими технологіями розуміються методи організації виборчих кампаній партій та кандидатів, спрямовані на досягнення стратегічних цілей на виборах. Виборчі технології видаються як специфічна сфера діяльності з підготовки та проведення виборчих кампаній. [46, с. 24].

Найбільш доречним є зазначити визначення виборчих технологій за М. Варієм: «засіб практичного досягнення поставлених цілей, вони є специфічним інструментом інновацій й творчості, організації різних видів впливу на електорат, соціальної, політичної, психологічної, економічної та інших видів діяльності і взаємодії у ході виборів. Їх особливістю є те, що з їхньою допомогою моделюються, стають феноменом соціальної реальності процеси впливу на електорат» [9, с. 59].

Також, авторитетним є визначення виборчих технологій, яке запропонував В. Полторак «Виборча технологія — це сукупність засобів, методів і прийомів спеціально формалізованого й організованого впливу на електорат, що вможливають вплив на його електоральну поведінку і спонукають віддати голоси за певного кандидата чи партію» — дає визначення В. Полторак [77, с. 62].

У науковій літературі є безліч точок зору визначення виборчих технологій. Як сукупність способів впливу на маси з метою вплинути на їхню електоральну поведінку і спонукати їх віддати свої голоси за певного кандидата чи об'єднання визначає виборчі технології Г. Почепцов [93].

У дослідженні сутності виборчих технологій одним із найрезультативніших наукових підходів є структурно–функціональний, засновниками якого є Т. Парсонс, М. Леві, Р. Мертон. В рамках структурно–функціонального підходу виборчі технології розглядаються як скоординована взаємодія елементів, що становлять складну структуру та зумовлюють виконання певних функцій у суспільній системі. Стверджується, що у характер

ролей, позицій, стилів поведінки політичних суб'єктів істотно впливає призначення кожного з елементів. Зміна та розвитку комплексу методів на масове свідомість інтерпретуються як результат ускладнення структурно–функціональних елементів, розщеплення старих елементів та виникнення нових, найбільш адаптованих до сучасним умовам. При розумінні виборчих технологій у широкому сенсі в їх структурі, як правило, виділяють три найбільш значущі компоненти: а) специфічні знання; б) конкретні прийоми, процедури та методики дій; в) різні технікоресурсні компоненти [75, с. 419]. При вузькому трактуванні виборчих технологій їх основними складовими є агітаційне повідомлення, комунікація, одержувач.

На нашу думку, найбільш лаконічним та узагальнюючим є визначення В. Бебика, що виборчі технології слід розуміти, як сукупність прийомів, методів та засобів впливу на виборця, заснованих на певних наукових розробках, з метою досягнення політичного успіху певною політичною силою на виборах [4, с.45].

Політичні та виборчі технології мають позитивні характеристики:

- працюють відкрито;
- переслідують громадські цілі;
- використовуються для здійснення двосторонніх переговорів («кандидат» – «виборець», «виборець» – «кандидат»);
- розвивають духовні потреби виборця; підвищують довіру до влади в особі кандидата.

До «чистих» технологій відносяться гуманітарні технології, що виконують комунікативно технологічну функцію. У них виборець виступає як знакова система, високоінформативна і відкрита для контактів. На початку 1990–х років, на пострадянському просторі гуманітарні технології сприяли демасовізації суспільства, творенню нових структур і відносин, звернених до особистості і групі. Однак поширенню комунікативних технологій частково перешкоджає фрагментарність їх використання [31, с. 164].

Брудні виборчі технології мають ряд загальних характеристик:

- мають прихований характер;
- застосовують методику, що дозволяє замаскувати справжні цілі;
- переслідують корисливі цілі; працюють в односторонньому порядку («кандидат» «виборець»), орієнтуючись на масову свідомість;
- домінують методи силового тиску шантаж, підкуп, фальсифікація фактів;
- використовують агресивну рекламу; створюють небезпеку у зв'язку з маніпулятивним інформаційним іонно–психологічним впливом на виборця;
- дезорганізують громадськість, підривають довіру до політичної еліти в особі кандидата. До групи неконвенційних технологій відносяться адміністративні технології [47, с. 42].

Підводячи підсумки, можна констатувати: сучасні виборчі технології являють собою добре розгалужену систему. Політичні технології створюють у електорату якісні зміни парламентської, політичної культури. Застосування «брудних» технологій спрямоване на маси і переслідує корисливі цілі політичної еліти.

Наступною важливою категорією, яку слід визначити «механізм протидії». Насамперед, необхідно зазначити, що у політології застосовуються різноманітні терміни для позначення діяльності держави, спрямованої на нейтралізацію такого негативного соціально–правового явища, як фальсифікація. Найбільш простим та поширеним є термін «боротьба». У етимологічному плані він означає прагнення певного суб'єкта, що вступив у процес подолати негативне явище. При цьому подібний процес передбачає подолання численних перешкод, опір протиборчої сторони, яка активно відстоює свої інтереси. Це надає боротьбі відтінок перманентного конфлікту, що триває до того моменту, коли одна зі сторін максимум не отримує перемогу, а по мінімуму – встановлює контроль за супротивником, що виявився більш слабким.

Підтримується наступне визначення «механізму протидії» – інтегрована цілісна сукупність необхідних та достатніх функціональних та правових елементів, за допомогою яких суб'єкт формує раціональну систему впливу на

фактори злочинності, забезпечує ефективне здійснення кримінологічного процесу, досягаючи тим самим результативного виконання завдань та функцій, покладених на систему протидії злочинності [88, с. 431].

Починаючи наше дослідження, присвячене проблемним питанням українського виборчого процесу, необхідно дати визначення поняття та проаналізувати сутність виборчого права в Україні. У загальній теорії виборчого права саме поняття «право» має бінарний характер, саме як у об'єктивному, і у суб'єктивному сенсі, і це думка застосовна також до виборчого права. Як зазначають Л. Барлявський у сенсі під виборчим правом слід розуміти підгалузь конституційного права, куди входять у собі систему правових норм, регулюючих певний предмет, саме суспільні відносини, складаються у сфері реалізації громадянами своїх прав бути обраними і обирати державні та місцеві органи [6].

Існують дискусії з приводу того, чим є виборче право: підгалузь конституційного права або лише його інститутом. Так, у теорії права інститут – це відносно невелике об'єднання правових норм, які регулюють близькі за змістом суспільні відносини, а інститути, своєю чергою, об'єднуються у підгалузі [48; с. 67]. Кожна підгалузь, за аналогією з галуззю, може бути розбита на загальну і особливу частину, чого не можна зробити з інститутом.

Розглядаючи значення виборчого права в широкому сенсі, деякі автори вважають, що відповідні суспільні відносини досить складно виділити з-поміж інших, оскільки предметом регулювання виборчого права є тільки ті відносини, які необхідно регулювати за допомогою встановлення прав та обов'язків певних суб'єктів, а не абсолютно всі відносини, що виникають під час виборів. Цікаву думку висловлює Л. Красовська, яка вважає, що предметом виборчого права слід вважати норми, що регламентують не лише виборний процес, а й міжвиборні явища, що існують поза самою процедурою виборів [48, с. 67]. Ця думка заслуговує на увагу, оскільки загалом українська виборча система функціонує безперервно, тобто у періоди проведення виборів, а й поза такими.

Під методом виборчого права потрібно розуміти систему способів та засобів, за допомогою яких відбувається регулятивний вплив на відповідні суспільні відносини.

Слід погодитись з думкою Н. Лебедевої, яка вважає, що джерела виборчого права – це правові акти з нормами, що громадяни може бути обраними і обирати державні та муніципальні органи, і навіть регламентують порядок проведення таких виборів [39]. Як чітко вказував О. Кутафін, джерела виборчого права входять у систему джерел конституційного права, тому їм властиві всі особливості, сувора ієрархія і найголовнішу роль грає закон [38].

Безсумнівно, основну роль серед джерел будь-якого права, зокрема, виборчого, грає Конституція України як основний закон нашої держави, особливо з огляду на те, що виборче право тісно пов'язане з конституційним ладом України, оскільки за його допомогою формуються владні органи.

Так, Конституція України встановлює правовий статус референдуму та виборів, вказуючи, що вони є основними та вищими формами вираження народовладдя. Крім цього, Конституція України гарантує всім громадянам право обирати та бути обраними за деякими винятками, а також говорить про основні засади виборів депутатів рад та Президента України [34].

Наступним джерелом виборчого права є міжнародні принципи і норми, а також міжнародні договори, учасниками яких є Україна: все це входить у правову систему нашої держави. До таких міжнародно-правових актів відноситься, наприклад, Загальна декларація прав людини [15], а також Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [50]. Слід сказати, що найчастіше міжнародні норми не просто є частиною правової системи України, а спрямовані на подолання правових прогалів в тому числі в сфері боротьби з фальсифікацією виборчого процесу.

У першому розділі було розглянуто генезис поняття виборчих фальсифікацій. Проаналізовані різні підходи науковців щодо фальсифікацій виборів. Встановлено, що існуюча література про фальсифікації виборів не може задовільно пояснити спостережувані моделі поведінки акторів у

недемократичних країнах та країнах що розвиваються. Зокрема, питання стійкості та зростання фальсифікацій на виборах протягом життя недемократичних режимів, а також причини та умови виникнення фальсифікацій все ще потребують пояснень.

Однією з причин, чому фальсифікація на виборах страждає від відносної нестачі уваги в науковій літературі, є відсутність надійного вимірювання фальсифікації. Неможливість послідовного вимірювання фальсифікації перешкоджає здійсненню надійних емпіричних досліджень динаміки фальсифікацій, що, у свою чергу, перешкоджає зусиллям щодо теоретичного вивчення фальсифікації на виборах, оскільки важко перевірити будь-яку теорію в цій галузі. Як наслідок, низка важливих питань, включаючи питання збільшення кількості фальсифікацій, а також причини та умови виникнення фальсифікацій, все ще потребує пояснення

Підсумовуючи, слід зазначити, що методів фальсифікації виборів існує безліч. І розглянута нами класифікація за суб'єктом далеко не єдина. Однак вона дозволяє розглянути, хто і з якою метою використовує фальсифікацію, що надалі сприятиме кращій боротьбі з махінаціями на виборах.

Процес демократичних перетворень держави значною мірою підсилив значущість виборчих фальсифікацій як інструменту управління результатами виборів. У зв'язку з цим виборчі фальсифікації дають можливість політичним силам здійснювати сильний вплив на електоральний розподіл сил.

Виборчі фальсифікації об'єднують політичну теорію та практику. З одного боку, вони розглядаються як комплекс методів та прийомів з управління виборчим процесом. З іншого боку, виборчі фальсифікації є системою досліджень та знань міждисциплінарного характеру. На сьогодні до них адаптовані та застосовані основи різних наук, серед яких психологія, соціологія, право, маркетинг, етика, кібернетика, статистика, економіка, географія.

Фальсифікація стала однією з можливостей політичного процесу, елементом тиску на політику, прийняття рішень. Щобільше, фальсифікація стала невід'ємною частиною виборчої кампанії, поряд із агітацією та безпосередньо

голосуванням. У цих умовах вибори можуть перестати виконувати будь-які класичні функції для держави та політичної системи, а саме: легітимація влади, вибору політичного курсу в країні до наступних виборів. Втрачається легітимність влади, вибори втрачають можливість висловлювати інтереси громадян, вибори меншою мірою вже можуть вплинути на політику держави, визначити напрямок подальшого шляху суспільного розвитку, забезпечити політичне просвітництво громадян. Інститут виборів має ті ж проблеми, що і все суспільство.

Під фальсифікацією виборів ми повинні розуміти дії, якими порушується законний процес голосування для того, щоб змінити результат голосування з вигодою для себе чи причетних осіб.

Отже, виявлення понятійного апарату та основних категорій щодо дефініції «фальсифікація виборів» дозволяє встановити багатогранність даного феномена. Знання концептуальних основ та специфіки виборчих фальсифікацій є необхідним при подальшому, більш поглибленому та детальному аналізі виборчих фальсифікацій в українському політичному процесі, а також у протидії виборчим фальсифікаціям.

2. РОЗДІЛ II. ФЕНОМЕН ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В СУЧАСНИХ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ В УКРАЇНІ.

2.1. Еволюція феномену фальсифікацій в сучасному виборчому процесі в Україні

Українська влада використовувала маніпулятивні прийоми під час виборів у минулому, але повідомлення про відверту фальсифікацію були рідкістю до 2004 року.

П. Д'Аньєрі показує, що тактика домінування на українських виборах до 2004 року стала результатом владної політики та переваги виконавчої гілки влади [115]. Виконавча влада могла використовувати непрямі засоби для впливу на виборців за допомогою заступництва і контролю над державними посадами. Наявність змішаної виборчої системи SMD–PR також вплинула на здатність маніпулювати результатами. Було легше вплинути на результат виборів у передвиборних перегонах, тому що результат міг бути викривлений незначним домінуванням на окремих дільницях.

Були зафіксовані масштабні фальсифікації на президентських виборів 2004 року. Існуючі дослідження задокументували низку тактик, використовуваних у день виборів. Серед них – вкидання бюлетенів, фальсифікація офіційних протоколів, підкуп виборців, перехоплення та маніпулювання даними через сервери Центральної виборчої комісії, перевезення виборців з однієї дільниці на іншу для багаторазового незаконного голосування. Ці та інші шахрайські прийоми були широко поширені під час виборчого процесу [115, с. 22–105].

Мягков та інші виявили невідповідності між явкою виборців і часткою голосів кандидатів, використовуючи офіційні результати виборів 2004 року. Порівнюючи дані другого і третього турів виборів, вони знаходять докази того, що бюлетені Януковича були подані за допомогою фальсифікацій у другому

турі, в той час як шахрайство було пом'якшено в третьому турі через пильну увагу міжнародного і внутрішнього контролю.

Парламентські вибори 2006 та 2007 років проходили за іншою виборчою формулою і як міжнародні, так і внутрішні спостерігачі визнали, що вибори були в основному вільними та чесними [131; 160; 148].

Можливим поясненням «зникнення фальсифікації» був вищий рівень конкурентоспроможності, що стало результатом інституційної реформи, прийнятої під час виборів 2004 року [131]. Багато схем фальсифікацій виборів були застосовані на президентських виборах 2004 року та не були використані під час виборів 2012 року. Влада уникала використання грубих видів фальсифікацій — «виборчого туризму», масового заочного голосування та «каруселей», що описує Е. Вілсон [191].

Високий рівень міжнародного контролю та висновки, отримані в 2004 році під час кампанії В. Януковича, допомогли уникнути відвертих фальсифікацій. в день виборів. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) позитивно оцінила процес голосування в день виборів, але розкритикувала: «відсутність рівних умов гри, що спричинило зловживання адміністративним ресурсом, недостатню прозорість фінансування кампанії та партій, а також відсутність збалансованого висвітлення в ЗМІ» [161]. Схоже, що, знаючи про можливі наслідки, влада вжила заходів, щоб вчинити фальсифікацій до та після голосування.

Зміна виборчої системи. Переможна президентська кампанія Віктора Януковича у 2010 році дала йому можливість усунути обмеження для виконавчої влади та скасувати інституційні реформи 2004 року, таким чином перемістивши баланс сил з парламенту на виконавчу гілку влади. Він встановив контроль над законодавчою владою і створив лояльність у судовій системі. У 2010 році підконтрольний президенту Конституційний суд визнав недійсною виборчу реформу 2004 року та повернув владу президенту, як це визначено Конституцією 1996 року [53]. Контроль над більшістю у парламенті та судовою системою дозволив Януковичу внести зміни у виборчу систему і скасувати компроміс,

досягнутий елітою під час реформи 2004 року, прийнятої після Помаранчевої революції. Найважливішою зміною стало повернення до змішаної виборчої системи, де половина депутатів обирається в одномандатних округах (SMD), а інша половина — за партійними списками — за пропорційним представництвом (PR). Виборчий бар'єр для політичних партій було збільшено з 3 до 5 відсотків, а вибір «проти всіх» вилучено з бюлетенів [150, с. 98–121].

Змішана система SMD–PR використовувалася в минулому, під час парламентських виборів 1998 та 2002 років, і вона мала на меті створити сильнішу та менш фрагментовану партійну систему — головні переваги системи PR — і створити стимули для партій до створення коаліцій — переваги SMD. Незважаючи на це, нові правила, що регулюють вибори 1998 та 2002 років, не реалізували жодну з цих цілей і, можливо, охопили «найгірше» з кожної системи [184, с. 297–312].

Зміну виборчої системи не можна назвати відвертою фальсифікацією, оскільки це було зроблено в рамках законодавчої бази та в рамках закону, головне, її підтримала опозиція. Але поштовхом до зміни виборчої системи стало падіння популярності президента.

Монополія В. Януковича на владу також зміцнилася після ув'язнення його головного політичного суперника та найвидатнішого опозиційного політика Ю. Тимошенко за звинуваченням у зловживанні службовим становищем. Засудження Тимошенко до семи років позбавлення волі стало найзначнішим ударом вибіркового правосуддя судової системи, яка порушила кримінальні справи проти політичних опонентів В. Януковича. В додаток до резонансної справи проти Ю. Тимошенко режим також порушив кримінальні справи проти колишніх урядовців Ю. Тимошенко. Ув'язнивши найвідоміших лідерів опозиції, правляча партія підірвала засади демократії як в участі, так у конкуренції. Ю. Тимошенко та Ю. Луценку позбавили права голосу та балотуватися, а сили опозиційних партій були скомпрометовані. Міжнародні спостерігачі критикували вибори ще до початку кампанії, засуджуючи вибіркоче правосуддя та політично мотивовані звинувачення [181]. Здатність виконавчої влади

скасувати інституційні реформи 2004 року та консолідувати владу президента знову відкрила двері для фальсифікації на виборах 2012 року і справила глибокий вплив на результат. Зміна виборчої системи не була випадком відвертої фальсифікації, але вона послабила опозиційні партії та дала змогу здійснити фальсифікації, які утримали при владі непопулярний уряд.

У цьому розділі розглядаються незаконні прийоми, використані політичними акторами під час виборчого процесу. Серед найпомітніших прийомів були: заборона кандидатам від опозиції доступу до ЗМІ, «клонування» кандидатів, використання «технічних» партій для поділу голосів опозиції та витіснення виборчих комісій, крадіжка, пошкодження, а також визнання бюлетенів недійсними, щоб гарантувати успіх у дуже суперечливих перегонах. Деякі з цих маніпуляцій, такі як зміна правил відбору складу виборчих комісій, створення «технічних» партій, мали місце перед виборами. Інші методи, такі як затримка звітування про результати, пошкодження та визнання бюлетенів недійсними, були застосовані в день виборів або після нього. Останнє нагадувало більш кричущі й грубі випадки маніпуляцій з голосуванням та відвертих фальсифікацій. Поєднання цих методів ефективно спотворювало ігрове поле, послаблювало опозицію і давало непропорційну перевагу чинній партії, утримуючи її при владі.

Доступ до ЗМІ Однією з центральних сфер суперечки в гібридних режимах є медіа-система. Правляча партія перед виборами взяла під жорсткий контроль значну частину медіа-простору. Розповсюдження тижневика «Український тиждень» було заблоковано лише за кілька тижнів до виборів після того, як журнал повідомив про маніпуляції правлячим режимом у ЗМІ [14].

TVі один із телеканалів, зазнав значного тиску, коли держава заперечила його цифрове ліцензування та податкова адміністрація розпочала розслідування проти директора каналу, звинувативши його в ухиленні від сплати податків [172].

Ці спроби придушити незалежні ЗМІ поєднувалися з більш тонкими механізмами кооптації власників медіа та примушування їх до нав'язування,

цензури. Власники ЗМІ були сильно залежні від політичних рішень, і тому змусили свої ЗМІ ввести цензуру, як ознаку підтримки правлячого режиму [135, с. 3–20]. Лояльність до правлячої партії, яку демонстрували більшість ЗМІ, створювала несправедливу перевагу для провладних кандидатів.

Наприклад, правляча Партія регіонів отримала непропорційно більшу частку висвітлення під час виборчої кампанії. Згідно з дослідженням Інституту соціології, у жовтні 2012 року уряд отримав 61 відсоток висвітлення в ЗМІ, тоді як опозиція отримала лише 30 відсотків. Державний телеканал «Перший національний» запропонував найбільш незбалансовані висвітлення уряду, віддаючи 74 відсотки ефірного часу представникам урядової коаліції. За три тижні до виборів опозиційні кандидати отримали непропорційно меншу кількість ефірного часу на всіх основних телеканалах. Лише 16% ефірного часу було відведено опозиційним кандидатам, тоді як частка провладних кандидатів склала приголомшливі 69%. Найбільший дисбаланс у висвітленні зафіксували на каналах 1+1 та Україна, як провладних кандидатів отримали 84 та 82 відсотки ефірного часу відповідно. Канал TVi показав недолік для опозиції у доступі до ЗМІ. Лише 13% ефірного часу було віддано опозиції, тоді як кандидати від уряду отримали 84% ефірного часу. За тиждень до виборів лише три канали — «Інтер», «ТВі» та «5 канал» — пропонували політикам влади та опозиції більш-менш збалансований ефірний час, але загалом дисбаланс висвітлення в ЗМІ під час кампанії був переважним [117].

Клонування кандидатів. У жорстких змаганнях, особливо в місті Києві та Київській області, використовувалася велика кількість «технічних» кандидатів. Технічні – це кандидати, які не мають шансів на перемогу і чия основна мета – послабити позиції та розділити голоси фаворитів або продати владі своє представництво у виборчих комісіях. Часто технічні кандидати балотувалися в регіонах, де вони не проживали і до яких не мали жодного зв'язку. Стратегія використання «технічних» кандидатів виявилася ефективною, і вона була задіяна під час повторних виборів, що відбулися 15 грудня 2013 р.

Іншим типом сірої технології, яка використовувалася для послаблення найвідоміших кандидатів, було використання «клонів». —кандидати зі схожими прізвищами. Техніка «клонування» кандидатів активно використовувалася владою під час парламентських виборів в Україні 2002 року, щоб заплутати виборців та відібрати голоси від популярних політиків, що зменшило кількість голосів за коаліцію Віктора Ющенка «Наша Україна» у 2002 році [161; 54].

В більшості випадках частка голосів, відібраних клонами було недостатньо, щоб вплинути на результат кожної гонки. На виборах 2012 року, клони були присутні в 32 з 225 одномандатних округів (SMD) [98].

Кандидат Олександр Буганевич зареєстрував громадську організацію «Єдність за Батьківщину» та використав відомий бренд «Батьківщини» для просування в округ 189 (Хмельницька область). Він зайняв третє місце з 16 488 голосами в дуже жорсткій гонці, де перші два кандидати отримали відповідно 18 509 та 17 766 голосів. Клони–кандидати були присутні в перегонах проти всіх політичних сил — чинної партії, опозиційних партій та незалежних кандидатів — і жодна політична партія не може бути виділена як найбільш часто зловживає цією технікою. У дванадцяти з тридцяти двох перегонів, де були присутні клони, вони знялися з перегонів до дня виборів. У цих двадцяти гонках кандидати–клони використовувалися для зменшення голосів усіх партій. Загалом клони забрали близько 45 000 голосів. Їхній рівень підтримки коливався від 1 до 17 відсотків. Незважаючи на те, що використання цієї технології змінило результат лише в одній гонці у 92 виборчому окрузі, розподіл голосів в інших перегонах був серйозно викривленим [76].

Голова Комітету виборців України також припустив, що реальні масштаби «двійників» кандидатів незначні, незважаючи на те, що ця техніка була широко розкритикована в ЗМІ. У середньому кандидати–клони набирали 2248 голосів. Був двадцять один випадок, де межі перемоги були меншими за цю кількість, але клонів не було. Якби кандидати–клони були присутні в цих гонках, вони могли б кардинально змінити результат і, таким чином, коштувати справжньому кандидату перемоги [76].

На перший погляд здається, що жодна політична партія не отримала більше за інших користі від використання клонів. Але при більш детальному розгляді, основними вигодами від наявності кандидатів–клонів були кандидати, пов'язані з правлячою партією, а не опозиційними чи незалежними кандидатами. Загалом, дванадцять із двадцяти змагань SMD виграли кандидати, висунуті правлячою партією, або незалежні особи, які були кооптовані правлячою партією. У семи гонках, де клони розбавляли голоси, реальні кандидати фінішували другими, але розрив перемоги між цими кандидатами та переможцями був досить значним. Тому ми не можемо зробити висновок, що клони згубно вплинули на електоральний стан реальних кандидатів. Коли реальні кандидати зайняли друге місце, присутність кандидатів–клонів мала найбільший потенціал для зміни результату перегонів у окрузі 92 (Київська область). У цій гонці кандидат від «Батьківщини» Віктор Світовенко фінішував другим, поступившись 2726 голосами кандидату від Партії регіонів. Ще один Світовенко — Максим — також балотувався в окрузі як незалежний і набрав 1998 голосів. Загальна частка голосів обох кандидатів Світовенка — 33 320 голосів — усе одно була б меншою від 34 048 голосів, отриманих кандидатом від Партії регіонів, який переміг у виборах. Однак поєднання сірого методу, схоже, спрацювали на користь кандидата від правлячої партії. Крім втрачених через присутність клона голосів, 2820 бюлетенів були визнані недійсними. Д. Якщо ми припустимо, що бюлетені були навмисно пошкоджені та визнані недійсними, комбінація клонів кандидатів, недійсні бюлетенів та перевищення середнього числа зареєстрованих кандидатів(двадцять чотири), які допомогли розділити голоси, могли коштувати перемоги кандидату, що зайняв друге місце [76].

У шести гонках лише присутності кандидатів–клонів було недостатньо, щоб позбавити реального кандидата перемоги. Однак у трьох випадках межа перемоги була меншою, ніж сукупна частка голосів, спотворених клонами, кількість визнаних недійсними бюлетенів та частка відкріпних голосів [57].

Детальний аналіз застосування клонів у ході виборчих перегонів показує, що хоча вплив клонів є незначним, присутність клонів значно вплинула на

розподіл голосів. Звичайно, межі перемоги в одномандатних перегонах не настільки важливі, як у системі пропорційного представництва, тому що навіть перемога з невеликим відривом гарантує кандидату місце в парламенті. Хоча розподіл голосів був незначним у перегонах SMD, справедливість і прозорість перегонів є важливими елементами демократичних систем, і ці елементи були скомпрометовані через використання клонів. Таким чином, виявлення та запобігання цих зловживань має бути одним з центральних питань для міжнародних спостерігачів і політиків.

Технічні партії та виборчі комісії. У той час як використання кандидатів-клонів було широко поширене в багатьох виборчих кампаніях SMD, PR-кампанії були відзначені присутністю "технічних" або "довірених" партій. Ці партії були штучними організаціями, фінансованими однією з основних партій, щоб відібрати голоси у опонентів і підірвати їх шанси на отримання підтримки виборців.

Г. Хейл припустив, що кандидати різних політичних поглядів використовували цей прийом під час Президентських виборів 2010 року [129; с. 84–98].

У 2012 році дані свідчать про те, що Партія Н. Королевсько «Україна — Вперед» була найпомітнішою технічною партією, використовуваною правлячими елітами для заплутування виборців і відведення голосів від опозиційних партій. Партія була заснована на особистості Н. Королевської, яку багато українців розглядали як заміну ув'язненої Ю. Тимошенко і як опозиційну фігуру у напівавторитарному режиму В. Януковича. Тим не менш, факти свідчать про те, що «Україна — Вперед» була проектом діючої партії, покликаним залучити виборців, які шукають нових особистостей в політиці і розділити голоси опозиційних партій [69]. Ще одним свідченням координації Н. Королевської з правлячою партією стало її призначення Міністром соціальної політики в новому Кабінеті Міністрів. Що стосується «Україна — Вперед», то вона погано виступила на виборах, отримавши менше 2 відсотків голосів і не подолавши виборчий бар'єр. Цілковімовірно, що «Україна — Вперед» більшу

частину своїх 300 тис. голосів відвернула від «УДАРу». Загалом, хоча присутність «Україна — Вперед» не зашкодила присутності в парламенті жодної опозиційної партії, остання могла б отримати додаткові шість–вісім депутатських місць, якби технічна партія не брала участі у виборах.

Влада також використовувала інші технічні партії, щоб витіснити округні виборчі комісії (ОВК) представниками, лояльними до чинної партії, і відмовити опозиційним партіям у представництві в ОВК. Діюча партія встановила контроль над виборчими комісіями, ввівши до складу ОВК велику кількість представників невідомих та невідповідних до виборів політичних партій. Згідно зі складом парламенту України, до складу вісімнадцяти членів ОВК входили представники від кожної з п'яти фракцій Ради. Решта місць у ОВК були обрані шляхом випадкового жеребкування зі складу всіх політичних партій, які висунули принаймні одного кандидата в парламент PR або в SMD. У той час як кілька партій, які брали участь у розіграші, були легітимними організаціями з усталеною історією, штатом та виборчими платформами, лише двадцять дві з вісімдесяти семи партій, зареєстрованих Центральною виборчою комісією (ЦВК), висунули кандидатів на рівні PR [12]. Для решти, достатньо було висунути єдиного кандидата в будь-якому окрузі SMD, щоб мати право брати участь у випадковому розіграші в усіх 225 округах. Наприклад, політичні партії «Молодь до влади», «Братство» та «Єдина Русь» разом висунули п'ять кандидатів від SMD, але були представлені у всіх 225 ОВК. Вони не висували жодного кандидата на рівні PR, а звіти незалежних спостерігачів свідчать про те, що ці партії були використані провладною партією для витіснення місця в ОВК, відмовляючи в представництві справжнім політичним партіям [12]. За даними Комітету виборців України ,сорок дев'ять із вісімдесяти семи партій, які брали участь у розіграші, були підконтрольні, фінансовані чи поглинені владою [71]. Загалом, чотирнадцять із дев'ятнадцяти політичних партій, відібраних шляхом випадкового жеребкування, висунули нуль кандидатів на рівні PR та одинадцять партій висунули від одного до п'яти кандидатів у передвиборчих перегонах [71].

Більшість партій, які отримали представництво в ОВК, не мали легітимних шансів отримати навіть 1 відсоток голосів. Їх реєстрували з метою передати своє представництво в комісіях правлячій партії в обмін на фінансову винагороду. Іншими словами, ці сторони були технічними, або довіреними. Вони були ще однією сірою технологією, яку використовували правлячі еліти, щоб позбавити опозиції можливість захистити результат виборів. Одним із результатів випадкового розіграшу, який приніс користь партії чинного президента, стало те, що дві опозиційні партії — УДАР і Свобода — не отримали жодного представника в ОВК. За звичайних обставин такий результат не викликає сумнівів щодо легітимності процедури, оскільки будь-яка політична партія може бути виключена з представництва в результаті випадкового жеребкування. Однак саме зміна процедури випадкового жеребкування, яку ЦВК здійснила лише за п'ять днів до розіграшу, делегітимізувала виключення опозиційних партій. Випадкове жеребкування проводилося лише один раз для всіх 225 ОВК, всупереч правилам, які використовувалися у виборчих кампаніях з 1998 по 2007 рік. За цей час для кожної ОВК було проведено жеребкування, щоб забезпечити рівні можливості для всіх політичних партій і кандидатів. За кілька днів до випадкового жеребкування ЦВК змінила процес формування ОВК, провівши один жеребкування для всіх 225 ОВК. Політичні партії можуть або отримати представництво у всіх 225 ОВК, або не отримати жодної. У результаті лише двадцять одна з вісімдесяти семи політичних партій отримали представництво в ОВК. Ця тимчасова зміна правил і підхід «все або нічого» допомогли владі виключити дві відомі опозиційні партії з представництва в ОВК і позбавили опозиції можливість контролювати процес підрахунку голосів та захищати результати [72].

Процедура створення дільничних виборчих комісій було дуже схоже на те, як формувались ОВК. 17 травня 2012 року Центральна виборча комісія підтвердила, що ДВК створюватимуться на основі випадкового жеребкування на рівні дільниць. Лише за п'ять днів до жеребкування ЦВК змінила своє рішення, передбачивши, що вибіркового розіграшу буде проводитися в кожному з 225

округів, а не на кожній із 33 646 діляниць. Іншими словами, після встановлення контролю над ОВК влада намагалася поширити свій контроль на всі ДВК. Велика кількість ДВК вимагала значної кількості членів, бажаючих працювати в комісіях. Влада використовувала особи хворих, інвалідів та померлих громадян, які не знали, що їхні імена використовуються, а отже, не бажають чи не можуть працювати в ДВК за шахрайськими схемами [72].

Всього за два тижні після формування ОВК політичні партії замінили 1972 з 4050 представників ОВК (49%) [63]. На момент виборів партії замінили 2349 (58%) своїх членів. Найбільш часті ротації відбувалися серед керівництва комісій. За звітами організації, що спостерігає за виборами «Цифра», політичні партії замінили 81% голів ОВК, 58% заступників, 71% секретарів і 56% постійних членів комісій [91]. П'ять парламентських партій змінили всього 4 відсотки своїх представників. Тим часом шість технічних партій— "Єдина Русь", "Братство", " Російський блок", " Російська єдність", " Союз анархістів України "і" єдина сім'я " — змінили своїх представників в ОВК принаймні один раз, а іноді і кілька разів.48 хоча кількість ротацій не має вирішального значення для прозорості виборчого процесу, це показує, що партії, які брали участь у значних ротаціях, були поверхневими організаціями, створеними для витіснення виборчих комісій [62].

Затримка результатів. Важливою складовою маніпулювання результатами виборів була затримка з опублікуванням підрахунку голосів, що давало час для зміни звітів, ініціювання повторного підрахунку голосів, зрештою, визнати бюлетені недійсними. З огляду на інші можливі порушення, допущені проти опозиційних кандидатів, цілком імовірно, що голоси на користь провладних кандидатів були визнані недійсними. Однак ми не можемо прийняти такий висновок без доказів. Зрештою, як свідчать результати перегонів із присутністю клонів—кандидатів, від присутності клонів могли б скористатися або проурядові, або опозиційні кандидати. Тому важливо звернути увагу на інші відхилення в перегонах, де кількість недійсних бюлетенів перевищувала межі перемоги. Затримки з повідомленням про підрахунок голосів свідчать про те, що

це була цілеспрямована техніка, яка використовувалася для зміни небажаних результатів у опорних пунктах опозиції. Тоді як результати зі східних та південних регіонів повідомлялися згідно з графіком, результати із західних, північних та центральних регіонів надійшли із значними затримками [98].

Ранні звіти на сході та півдні не були дивними, враховуючи, що це були опорні пункти чинної партії. Поєднання широкого використання адміністративного ресурсу та повного контролю над виборчими комісіями (а тим самим і за процесом підрахунку голосів) полегшило усунення опозиційних кандидатів із виборчого поля до дня виборів [98].

Як наслідок, у перегонах на сході було менше кандидатів і більша відстань між переможцями та призерами в порівнянні з іншими частинами України. Загалом, перегони на сході були менш конкурентоспроможними, і перемоги провладних кандидатів могли бути легко передбачувані. З іншого боку, перегони в західному та центральному регіонах були більш конкурентними і демонстрували вищу явку на виборах та більшу підтримку опозиційних кандидатів, що, здавалося, змушувало голів окружних виборчих комісій свідомо затягувати звітування про результати.

Визнання бюлетенів недійсними. Одним із зареєстрованих випадків шахрайства виборців є навмисне пошкодження виборчих бюлетенів членами ДВК перед врученням бюлетенів виборцям. Блоги та інтернет-журнали є джерелами повідомлень про цей вид фальсифікацій [121].

Основним механізмом фальсифікації результатів на рівні ОВК було визнання бюлетенів недійсними. Яскравий приклад такого роду фальсифікації був зафіксований на Парламентських виборах в Україні у виборчому окрузі 14 (Вінницька область), який є результатом післявиборчих маніпуляцій. Віктор Жеребнюк оголошений переможцем із перевагою у вісімдесят три голоси проти опозиційного кандидата Івана Мельничука (ВО «Батьківщина»). Під час повторного підрахунку бюлетенів на вимогу представників Жеребнюка виявлено пошкоджені бюлетені переважно у мішках з бюлетенями Мельничука. ЦВК визнала недійсними 3128 бюлетенів, більшість з яких було подано за

Мельничука, що в свою чергу коштувало перемоги кандидату від опозиції. Офіційні дані свідчать, що в окрузі 14 було визнано недійсними 3128 бюлетенів, тоді як відрив від перемоги становив лише вісімдесят три голоси [76].

Загалом 409068 бюлетенів було визнано недійсними під час виборів за пропорційного представництва та 783 308 бюлетенів було визнано недійсними в 225 виборах за мажоритарною системою [97].

Виборчі округи західної та центральної України були найменш схильні до визнання бюлетенів недійсними, незважаючи на спільні зусилля влади затримати результати в опорних пунктах опозиції і, можливо, зробити голоси недійсними. Так само в округах з найменшою часткою недійсних бюлетенів перемогли опозиційні кандидати ("Батьківщина" і "Свобода" виграли шість і два мандати відповідно) та незалежні кандидати (два мандати). З іншого боку, райони східної та південної України, в яких домінувала Партія регіонів, частіше, ніж їхні колеги в західній та центральній Україні, вдавалися до фальсифікацій. Кандидати від Партії регіонів здобули перемогу у восьми з десяти округах у цих районах України з найбільшою часткою недійсних бюлетенів, а частка недійсних бюлетенів у цих регіонах коливалася від 3430 до 9864. Незважаючи на те, що не кожен округ із великою часткою недійсних бюлетенів був достатньо конкурентоспроможним, щоб змінити результати перегонів, у двадцяти семи округах SMD кількість недійсних бюлетенів була більшою за межі перемоги. Ще в десяти гонках шанси на перемогу були лише незначно більше, ніж число недійсних бюлетенів (менше тисячі голосів) [98]. Іншими словами, результати в цих тридцяти семи округах могли б бути іншими, якби бюлетені не були пошкоджені і визнані недійсними.

Взаємозв'язок між явкою на виборах і часткою голосів

У тридцяти семи перегонах, згаданих вище, були й інші відхилення, які вказують на наявність фальсифікацій. Одним із способів оцінити одержувачів визнаних виборчих бюлетенів є аналіз співвідношення між часткою голосів і явкою. Якби виборчі бюлетені були пошкоджені та визнані недійсними навмисно, було б важко, якщо взагалі неможливо, встановити, імена яких

кандидатів спочатку були позначені на виборчих бюлетенях, які були визнані недійсними. Але ми можемо поглянути на розподіл голосів у виборчих округах і спробувати визначити, чи деякі кандидати отримали особливу вигоду від розподілу голосів чи були в невігідному становищі через розподіл голосів.

Дослідження виборчих порушень зазначають, що співвідношення між явкою та часткою голосів кандидата має бути логічним у тому, що у міру збільшення явки кандидата має отримати пропорційну частку в цьому збільшенні [148]. У той же час, якщо частка голосів кандидата позитивно чи негативно корелює з явкою, ми можемо підозрювати, що бюлетені були або заповнені на користь кандидата, або вкрадені у кандидата. Звичайно, сильна позитивна кореляція між часткою голосів кандидата та явкою може бути зумовлена альтернативними причинами. Демографічна неоднорідність або наявність "улюбленого кандидата" можуть забезпечити сильну підтримку кандидату в певних регіонах. На президентських виборах 2004 року підтримка Віктора Януковича в східних регіонах сильно корелювала з явкою виборців. Аналогічним чином, у другому турі президентських перегонів 2010 року Тимошенко і Янукович набрали 95 і більше відсотків голосів на 746 і 390 виборчих дільницях відповідно: у той час як Тимошенко домінувала в Західній Україні, Януковичу віддавали перевагу в східній і південній Україні [130 с. 47–67].

М. Мягков та ін. наголошують, що потрібно розглянути інші показники, які підтверджують докази фальсифікації. Щоб обґрунтувати підозру щодо порушень, визначили виборчі округи, які повідомили про більшу кількість недійсних бюлетенів, ніж межі перемоги, або де ця різниця була незначною (менше більше тисячі голосів). Іншими словами, велика частка недійсних бюлетенів послужила корисною відправною точкою для подальшої перевірки. Далі використав двовимірні кореляції вчені прийшли висновку, що чотирнадцять із шістнадцяти округів, де перемогли провладні кандидати, відзначаються високі позитивні та статистично значущі кореляції між їхньою часткою голосів та явкою. Таким чином, докази свідчать про те, що опозиційні кандидати

перемагали попри недійсні голоси, а не через недійсні голоси. Опозиційні кандидати не виграли від більшої явки навіть у регіонах, де вони були «улюбленими» — у західній та центральній Україні. Проте, схоже, що кандидати, пов'язані з правлячою партією, отримали високу підтримку виборців на дільницях із високою явкою незалежно від їхнього географічного розташування. Такий розподіл голосів свідчить про те, що механізми, відповідальні за підтримку виборцями опозиційних та провладних кандидатів, були різними. Та робиться висновок, що ця різниця у виборчій поведінці була досягнута шляхом частішого визнання недійсними бюлетенів, поданих за опозиційних кандидатів [148].

Недійсні результати та повторні вибори.

Найгрубішими випадками шахрайства було визнання недійсними результатів виборів у п'яти виборчих округах. Кандидати від опозиції лідирували у всіх п'яти гонках, але пошкоджені бюлетені, а також шахрайські дії місцевих органів влади: поліції, спецназу і судових органів — підірвали чесність гонок і змусили кандидатів від опозиції провести повторні вибори. Віктор Романюк ("Батьківщина") лідирував на 94-му виборчому окрузі з перевагою в 9661 голос при підрахунку 97 відсотків бюлетенів. Його опонент від Партії регіонів подав двадцять вісім судових позовів з вимогою перерахунку голосів, за яким послідувало визнання недійсними 33000 бюлетенів, що коштувало кандидату від опозиції перемоги [59].

А. Карнацький (Батьківщина) був оголошений переможцем у 132-му окрузі з перевагою в 4189 голосів лише для того, щоб через «коригування» внести зміни. «Виправлення» були внесені лише на користь пропрезидента. З 7:00 до 17:00 30 жовтня 4399 голосів від трьох другорядних кандидатів «перекочували» до кандидата від Партії регіонів, а сайт ЦВК показав, що останній переміг [59].

Ю. Левченко ("Свобода") виграв у 223-му виборчому окрузі з перевагою в 930 голосів, але представникам " Свободи " довелося вступити у фізичну конфронтацію з групою бандитів, які стали журналістами, у яких були

журналістські посвідчення, але які не могли відповісти на питання про ЗМІ, які вони представляли. Після нескінченних перерахунків голосів і зіткнень кандидат від опозиції був оголошений переможеним [59].

Аналогічним чином, після зіткнень з поліцією, перемога Л. Даценко з перевагою в 4672 голоси обернулася поразкою в 197-му окрузі [59].

Ці випадки анулювання результатів явно пішли на користь кандидатам, пов'язаним з Партією регіонів. У жодному випадку перерахунок голосів не був на користь кандидатів від опозиції. Як тільки підрахунок голосів показав, що пропрезидентські кандидати програють в гонках, ресурси штату були спрямовані на те, щоб змінити результат: спецназ був задіяний для нальоту на будівлі і крадіжки протоколів, бандити були використані для пошкодження бюлетенів, окружні виборчі комісії затримали подання результатів і сфабрикували звіти, а суди визнали результати недійсними. Повторні вибори, що відбулися 15 грудня 2013 року, підтвердили, що маніпуляції і шахрайство стали невід'ємною частиною кампанії пропрезидентських кандидатів.

На повторних виборах переміг лише один кандидат від опозиц. Кандидату від опозиції в 94-му окрузі було заборонено балотуватися за рішенням суду, а кандидату від опозиції в 223-му окрузі довелося зіткнутися з двома кандидатами-клонами, які відволікли близько двох тисяч голосів. Тим часом Партія регіонів змінила чотирьох з п'яти своїх кандидатів, і оскільки використання приналежності до правлячої партії було скоріше перешкодою, ніж перевагою, всі вони балотувалися як незалежні. В результаті чиста перемога Партії регіонів склала чотири місця в парламенті [59].

Підсумовуючи, можна сказати, що влада здійснювала значні маніпуляції під час виборчого процесу, чим підірвала конкурентоспроможність опозиції. Поєднання правових маніпуляцій та незаконних прийомів допомогло владі сфальсифікувати результат. В рамках дипломної роботи досліджується низка методів фальсифікації і відверто шахрайських прийомів, які використовуються пропрезидентськими кандидатами. Аналіз показує, що зміна виборчої системи сильно впливає на склад представницького органу влади.

Україна пройшла повний цикл фальсифікації виборів. Масштаби фальсифікації досягли апогею у 2004 році під час президентських виборів, зменшилися під час парламентських виборів 2006 та 2007 років і були відновлені на виборах 2012 року. Вибори 2012 року відрізняються від парламентських виборів 2006 та 2007 років, на яких в основному не було зафіксовано масштабних фальсифікацій. Історія виборчих фальсифікацій показує, що політичні інститути мають вирішальне значення для сили та якості демократії. Зміна політичних інституцій — обмеження влади президента та посилення парламентського контролю над призначенням кабінету та прем'єр-міністра — є спадком Помаранчевої революції і Революції гідності є основним поясненням зміцнення української демократії.

Якщо пов'язати «зникнення фальсифікації» зі зміною співвідношення сил між виконавчою та законодавчою владою, то повернення виборчих маніпуляцій є наслідком зміцнення влади Президента.

Важливо визнати, що поєднання прихильності еліти до підтримки демократичних стандартів і міцних інституцій є необхідною вимогою для збереження демократії, тоді як перше є передумовою для останнього. Але історія незалежної України показує, що владні керівники мають тенденцію виходити за межі встановлених правил, щоб досягти своїх цілей максимізації контролю влади.

Обнадійливим розвитком української демократії стало зростання невдоволення громадян автократичними елементами виконавчої влади. Антиурядові протести наприкінці 2013 – початку 2014 свідчать про те, що, незважаючи на розчарування міжусобицями та неефективною політикою «помаранчевої коаліції», українці мобілізуються на захист своїх прав і свобод, коли демократія знаходиться під загрозою. Слідом за насильницькими придушеннями антиурядових протестів поліцією де кількість загиблих сягнула сотень життів, Президента вигнали з посади. Президент покинув країну, боючись особистої безпеки та кримінальних розслідувань. Наприкінці лютого 2014 року Рада ухвалила декілька законопроектів, спрямованих на повернення до

конституційних положень, що діяли у 2004 році, що обмежують повноваження президента. Ці важливі кроки до зміцнення демократичних інституцій здобули повернення до формули чистого пропорційної виборчої системи, яка була менш схильна до фальсифікації виборів в Україні, ніж змішана система SMD–PR. Скасування автократичних правил і обмеження президентських повноважень мають стати важливими складовими для демократичної консолідації.

У цьому параграфі ми розглянули практику виборів в Україні виявили слабкі місця у законодавстві, які створюють сприятливе середовище для фальсифікації; визначилися, що таке «феномен фальсифікації під час виборів», і з'ясували що немає цього феномену офіційно закріпленого визначення, і, тому немає правової основи притягнення винних до відповідальності; навели приклади прояву фальсифікації на виборах в Україні, щоб зрозуміти механізм дії на всіх виборах загалом; проаналізували наслідки сфальсифікованих виборів для режиму.

Постійні спроби коригувати підсумки голосування можуть призвести країну до великого лиха. Проблема фальсифікацій підсумків голосування – серйозна, і одних інституційних змін, буде недостатньо. Тому потрібно виходити за рамки системи, що склалася, підключати суспільство (наприклад, «робота» у духовній сфері, сфері політичної культури – створення атмосфери нетерпимості стосовно фальсифікацій; надання впливу через письменників, кінорежисерів, публіцистів, музикантів).

2.2. Феномен фальсифікацій у виборчих процесах країн пострадянського простору: порівняльний аналіз

Чесні вибори є основою демократії. Протягом останніх десятиліть дослідники переважно сходились на думці, що вибори є добре функціонуючим інструментом для перетворення суспільних уподобань у соціальний вибір.

Однак, насправді випадки фальсифікації результатів виборів є досить поширеним явищем, навіть у країнах з розвинутою демократією. У менш демократичних режимах стратегії формування результатів виборів шляхом політичного тиску і особливо фальсифікації виборів є невід'ємною частиною політичної конкуренції. Міжнародні організації докладають величезних зусиль для забезпечення прозорості виборів. Проте виборчі фальсифікації в недемократичних країнах, здається, не тільки тривають, але й поширюються.

Протягом останнього десятиліття демократія зазнала більшої поразки на пострадянському просторі (за межами країн Балтії), ніж у будь-якому іншому регіоні світу [188; с.140]. У той час як на початку 1990-х існували великі очікування щодо демократизації, пострадянський регіон наприкінці 2000-х вважався найбільш авторитарним регіоном у світі поряд з Близьким Сходом і Північною Африкою [109]. Поганий стан чи відсутність демократії на пострадянському просторі свідчить про якість проведення виборів: до 2010 року дев'ять країн регіону – Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан – не організувала жодних виборів, які не викликали б суттєвої критики з боку Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Росія – отримала більш сприятливу оцінку своїх виборів до 2003 року, але відтоді розглядалася як консолідація авторитарного правління [165]. Режими цих країн протягом більшої частини 2000-х років можна розділити на три типи: конкурентні авторитарні режими у Вірменії та Грузії, які мали реальну політичну конкуренцію, але постійно нерівні умови гри на користь прорежимних сил; гегемонні авторитарні режими в Азербайджані, Білорусі, Казахстані, Киргизстані, Росії та Таджикистані, які організували неконкурентоспроможні вибори, на яких великі перемоги режиму були передбачуваними, але в яких частина опозиції могла брати участь, а іноді навіть отримати деякі місця; і політичний закритий авторитаризм в Туркменістані та Узбекистані, за якого справжня опозиція заборонена, не кажучи вже про можливість змагатися на виборах [173; с. 21–35].

Ця класифікація відповідає оцінкам компонента «Виборчий процес» у щорічному порівняльному дослідженні Freedom House Nations in Transit демократичного розвитку в посткомуністичному світі. За шкалою від 1 (найбільш демократичний) до 7 (найменш демократичний) Грузія та Вірменія набрали відповідно 5.25 та 5.75 балів у 2010 році. Таджикистан отримав 6.50, а інші п'ять гегемонних авторитарних режимів – 6.75. Туркменістан та Узбекистан отримали 7.00, що підтверджує політично закритий характер їхніх політичних систем [125]. Дві інші держави регіону, Молдова та Україна, провели принаймні одні вибори, які були не тільки конкурентними, але й відбулися на досить рівних ігрових умовах. В інших випадках, чинні сили в цих країнах створювали явну перевагу на виборах на свою користь [173]. Наведена інформація дає підстави вважати, що перемога правлячих сил на виборах пов'язана з використанням фальсифікацій виборів.

Перша особливість, яка свідчить про фальсифікаційний фактор те, що у більшості виборів у недемократичних державах пострадянського простору спостерігається розрив у частці голосів між переможцем виборів і тим, хто посів друге місце, що рідко зустрічається в демократичних країнах. В Азербайджані, Білорусі, Казахстані, Таджикистані зазвичай кандидат від влади на президентських виборах або правляча партія на парламентських виборах отримує більш ніж у п'ять разів більше голосів, ніж основна опозиційна сила чи кандидат. Деякі вибори в інших країнах регіону також характеризувалися вагомими перемогами провладних сил. Відмінність цих гегемонних виборів полягає в тому, що, на відміну від конкурентних виборів, немає серйозних сумнівів щодо результату перед виборами: і режим, і опозиція, і громадськість очікують на перемогу сил режиму. Отже, період, що передував цим гегемонним виборам, часто буває приглушеним і без подій. У своїй остаточній доповіді про президентські вибори 2008 року в Азербайджані, наприклад, ОБСЄ зазначила, що «передвиборний період характеризувався відсутністю конкурентної кампанії, обмеженим залученням партій і кандидатів і дуже низьким суспільним інтересом до кампанії» [166].

Подібним чином показовим є коментар із підсумкової доповіді ОБСЄ про президентські вибори 2004 року в Росії: «Агітація на президентських виборах 2004 року, як правило, була дуже стриманою. Кілька агітаційних заходів, які відбувалися, були організовані навколо візитів окремих кандидатів до регіонів; не було майже жодної видимої передвиборчої активності, крім того, що було присутнє в ЗМІ» [165].

М. Бадер у своєму дослідженні аналізує частку голосів переможця виборів та головної опозиційної сили на тридцяти дев'яти недемократичних виборах пострадянських країнах. Усі ці тридцять дев'ять виборів були визнані ОБСЄ такими, що не відповідають міжнародним стандартам, і були організовані режимами, які на момент виборів класифікувалися за індексом Freedom House Freedom in the World як «частково вільні» або «невільні». Для президентських виборів таблиця містить частку голосів кандидатів від режиму проти голосів основного кандидата від опозиції. На парламентських виборах в Азербайджані 2005 та 2010 років, на яких усі депутати обиралися від одномандатних округів, за результатами дослуження, частки мандатів правлячої партії «Єні Азербайджан» та головної опозиційної партії, жоден опозиційний кандидат, не отримав мандати на виборах 2010 року. Парламентські вибори в Білорусі є винятковими в тому сенсі, що, в основному із-за відсутності великої партії, що підтримує режим, лише меншість обраних законодавців представляють політичні партії [109; с.158]. У аналізі виборів М. Бадером важко встановити точну межу між виборами–гегемонами та конкурентними виборами. Вибори з найменшим співвідношенням у 4,9 рази між часткою голосів сил режиму та основної опозиційної сили, які були визначені як гегемонічні, є президентськими виборами в Білорусі 2001 року. Загальновідомо, що режим Лукашенка з 1996 року був гегемоністським, а не конкурентно авторитарним. Опозиція практично не мала можливості кинути виклик владному режиму [109; с. 163]. Вибори з найбільшим співвідношенням у 3,8 рази між часткою голосів сил режиму та основної опозиційної сили, які були визначена як конкурентні, відбулися у

Молдові у квітні 2009 року, які проводилися у значно більш конкурентному політичному середовищі [167].

Друга частина інформації в дослідженні М. Бадера стосується оцінок спостерігачів ОБСЄ за виборами, якості процедур голосування і підрахунку голосів під час недемократичних виборів на пострадянському просторі, які спостерігалися "повними" місіями, в основному протягом 2000–х років. Основною метою місій ОБСЄ зі спостереження за виборами є оцінка відповідності проведення виборів міжнародним стандартам проведення виборів. Спостереження ОБСЄ за виборами можна розглядати як форму допомоги в проведенні виборів, оскільки воно в кінцевому рахунку спрямоване на сприяння підвищенню якості виборів. Іншим видом допомоги в проведенні виборів, в якому бере участь ОБСЄ, часто спільно з Венеціанською комісією Ради Європи, є огляди виборчого законодавства в поєднанні з конкретними рекомендаціями про те, як поліпшити законодавство і привести його у відповідність з міжнародними стандартами. Копенгагенський документ встановив норму про те, що держави–учасники ОБСЄ запрошують спостерігачів на свої вибори [109].

Серед пострадянських держав "повноцінні" місії ніколи не прямували тільки в Туркменістан і Узбекистан, оскільки, на думку ОБСЄ, в цих країнах занадто явно були відсутні умови для проведення демократичних виборів [123; с.1137–1138]. За парламентськими і президентськими виборами в Росії в 2007 і 2008 роках спостерігали обмежені, а не "повні" місії, в даному випадку через те, що російська влада відмовилася слідувати процедурам, які зазвичай дотримуються при запрошенні місії [171].

Повноцінні місії спостерігачів складаються з основної групи, розташованої в столиці, декількох десятків довгострокових спостерігачів в регіонах, які прибувають за кілька тижнів до і функціонують протягом декількох тижнів після виборів, і короткострокових спостерігачів чисельністю від ста до тисячі чоловік, чия робота зосереджена на дні виборів. Напередодні виборів місії публікують ряд звітів про перебіг виборів. Важливою публікацій місії є попередня заява, яка представляється на прес–конференції, зазвичай за участю членів Європейського

парламенту, ОБСЄ і парламентських асамблей Ради Європи після виборів. На цих прес-конференціях і в попередніх заявах місії спостерігачів вибирають формулювання для визначення відповідності виборів міжнародним стандартам, яка широко висвітлюється національними та міжнародними ЗМІ та має важливе політичне значення [180].

Починаючи з кінця 1990-х років більшість підсумкових звітів, а часто і попередніх заяв, містять дані про частку короткострокових спостерігачів, які позитивно або негативно оцінили процедури підрахунку голосів і голосування. Оскільки з тих пір ці цифри постійно повідомляються, чи можна використовувати ці дані для порівняльного аналізу. У той час як цифри дають уявлення про частоту порушень в день виборів, недбалість на виборах, звичайно, може вплинути на кожен етап виборчого процесу. Крім дня виборів, важливими етапами виборчого процесу, якими можна маніпулювати, є розробка та внесення змін до законодавства, реєстрація кандидатів, визначення меж округів, склад виборчих комісій, висвітлення в засобах масової інформації та розгляд скарг та апеляцій. У підсумкових звітах місій ОБСЄ зі спостереження за виборами міститься багато описів всіх цих етапів, але єдиними постійними не описовими даними є цифри про порушення в день виборів. Зокрема, ці цифри відображають відсоток спостерігачів, які відповіли "дуже добре" або "добре" – замість "дуже погано" і "погано" – у своїх бланках звітів про спостереження у відповідь на питання про якість процедур голосування і підрахунку голосів. У таблиці нижче наведені процентні показники всіх тридцяти дев'яти недемократичних виборів в регіоні з 1998 року, за якими ці процентні показники були вказані в заключних звітах місій ОБСЄ зі спостереження за виборами. У разі, якщо на виборах був проведений другий тур, відображаються тільки відсотки від першого туру. Процедури голосування зазвичай спостерігаються на п'яти–п'ятнадцяти виборчих дільницях на групу спостерігачів, в той час як підрахунок голосів ведеться тільки на одній виборчій дільниці на команду. Таким чином, кількість спостережень, які відображають відсотки позитивних оцінок процедур підрахунку голосів, дорівнює загальному числу короткострокових спостерігачів,

поділеному на два, в той час як кількість спостережень, що стосуються процедур голосування, у багато разів більше, часто складаючи тисячі індивідуальних спостережень. На додаток до простого відсотка спостерігачів, які позитивно або негативно оцінили результати голосування та підрахунку голосів, остаточні звіти місій зі спостереження також містять інформацію про порушення, які найбільш часто спостерігалися під час голосування та підрахунку голосів і які призводять до негативної оцінки з боку спостерігачів.

Що стосується порушень процедур голосування, то всі вони є спільними для пострадянських державах, згідно зі звітами, включають: присутність на виборчих дільницях сторонніх осіб, багаторазове голосування (особам надається можливість проголосувати більше одного разу) і вкидання бюлетенів. Іншими порушеннями, які часто згадуються в підсумкових звітах, є групове голосування і відкрите голосування, які порушують принцип таємниці голосування, а також голосування за дорученням, при якому особа (незаконно) голосує від імені когось іншого. Серед порушень, які найчастіше спостерігаються під час підрахунку голосів, знову ж таки, присутність сторонніх осіб, підробка протоколів про результати – зміна цифр у цих протоколах – і нездатність опублікувати результати на виборчій дільниці відразу після підрахунку голосів, що стрімко збільшує шанси проведення фальсифікацій, а також відмова поширювати копії протоколів про результати спостерігачам [118]. У той час, деякі порушення, відмічені спостерігачами в день виборів, можуть бути результатом непрофесіоналізму членів виборчих комісій, але більшість порушень, згаданих у звітах ОБСЄ, вказують на навмисні зусилля сфальсифікувати результати виборів.

Аналізуючи дослідження на тему фальсифікації у пострадянському просторі, намагаємося дати відповідь на наступні питання. Чи зменшується з часом кількість фактів фальсифікації на виборах? Чи стають авторитарні режими більш майстерними в маскуванні маніпуляцій з виборами? Або вони не піклуються про приховання фальсифікацій і спотворюють виборчий процес в день виборів так само сильно, як і раніше, або навіть більше?

Існують протилежні припущення про взаємозв'язок між часом і ступенем зловживань на виборах. Проста причина вважати, що на пострадянському просторі повинна була збільшитися кількість зловживань на виборах, полягає в тому, що, згідно з впливовими індексами демократії, більшість з десяти держав, які постійно були недемократичними в 2000–і роки, за десятиліття стали більш авторитарними. Щорічне дослідження демократичного розвитку в посткомуністичному світі, проведене Freedom House, також показує, що якість виборчого процесу за останнє десятиліття особливо погіршилася у всіх десяти державах, за винятком Туркменістану, де воно не могло впасти нижче, і Білорусі, де воно залишилося на рівні 6.75 з 7.00 [125].

Здоровий глузд підказує, що ступінь фальсифікації на виборах зростає, коли знижується конкуренція на виборах. Збільшення загальної кількості маніпуляцій на виборах дійсно було задокументовано щодо виборів в Росії [183]. Однак практично ніяких переконливих доказів, які вказували б на аналогічне зростання зловживань на виборах в інших країнах регіону, які в 2000–і роки були вперто недемократичними, немає. Очікування збільшення кількості порушень на виборах з плином часу в авторитарних державах відповідає логіці, згідно з якою недемократичні лідери все більше переконуються в тому, що використання фальсифікацій не викличе народного спротиву [187]. Недемократичні лідери можуть спочатку побоюватися народного опору їх режиму, яке може спричинити за собою, масштабні фальсифікації. Однак, беручи уроки з попереднього досвіду, недемократичні лідери поступово все більше усвідомлюють, що використання фальсифікацій або певних видів маніпуляцій не викликає загрозливого ступеня протидії, і, отже, стимул до використання фальсифікацій стає сильнішим.

Однак є також підстави вважати, що з часом кількість зловживань на виборах зменшиться. Аргумент про те, що з плином часу кількість порушень на виборах, швидше за все, зменшиться, підтверджується звітами ОБСЄ про спостереження за виборами, в яких майже незмінно згадується деякий прогрес, досягнутий країнами, що проводять вибори, в порівнянні з попередніми виборами. Більш того, звіти про фальсифікації за останні роки, мабуть, менш

викривальні, ніж попередні звіти, в оцінці виборів, хоча це може бути в першу чергу питанням вибору різних формулювань. У той час як близько десяти років тому ОБСЄ зазвичай заявляла в своїх звітах про спостереження, що вибори просто і ясно не відповідали міжнародним стандартам, такого роду формулювання були замінені дещо більш оптимістичними заявами. Що стосується президентських виборів 2001 року в Білорусі, наприклад, в заключному звіті місії ОБСЄ зі спостереження зазначалося, що "виборчий процес не відповідав стандартам ОБСЄ щодо демократичних виборів, і що серед недоліків виборчого процесу був: "політичний режим, який не зник і робить все можливе, щоб блокувати опозицію" [164; с. 2–3]. У підсумковому звіті з президентських виборів 2010 року, наголошується, що: "президентські вибори показали, що Білорусії треба пройти значний шлях у виконанні своїх зобов'язань перед ОБСЄ", щодо демократичних виборів, а також фіксуються позитивні зміни у законодавчій базі [170; с. 1].

Аналогічним чином, щодо парламентських виборів 2000–2001 років в Азербайджані ОБСЄ встановила, що: "загальний процес не відповідав міжнародним стандартам демократичних виборів" [168; с. 1]. Звіт з парламентських виборів 2010 року свідчив, що "проведення цих виборів в цілому було недостатнім для досягнення істотного прогресу в демократичному розвитку країни [169; с. 1].

Ще одна причина, по якій можна очікувати, що з часом кількість зловживань на виборах зменшиться, полягає в тому, що недемократичні режими регіону зацікавлені в міжнародному визнанні. Вжиття заходів щодо проведення виборів, які були б більш надійними і якіснішими, ніж попередні вибори, могло б допомогти поліпшити міжнародний авторитет країни. Однак не очевидно, що режими сильно стурбовані своєю репутацією, не кажучи вже про те, що вони були б готові протидіяти зловживанням на виборах, щоб поліпшити свою репутацію. Фактично заборонивши ОБСЄ спостереження за виборами з 2007 року, Росія пішла далі за всіх у демонстрації свого нехтування діяльністю ОБСЄ, пов'язаною з виборами. У рамках Співдружності Незалежних Держав (СНД),

недемократичні держави регіону також колективно критикували практику спостереження ОБСЄ за виборами. Держави-члени СНД неодноразово пропонували скоротити "людський ресурс" ОБСЄ, під який підпадає діяльність, пов'язана з виборами, в інтересах зміцнення вимірювання безпеки [51]. Крім того, СНД активізувало зусилля з автономного спостереження за виборами паралельно з ОБСЄ. Приблизно з середини 2000-х років майже на всіх національних виборах в регіоні була присутня місія СНД, яка, іноді, була навіть більше за чисельністю, ніж місія ОБСЄ. Місії зі спостереження за виборами в СНД схвалили навіть самі неконкурентоспроможні вибори в регіоні [108].

Крім того, СНД і Парламентська Асамблея СНД періодично публікують документи, такі як Конвенція 2002 року Про стандарти демократичних виборів і виборчі права і свободи в державах-учасниках СНД і Декларація 2008 року Про принципи міжнародного спостереження за виборами і референдумами в державах-учасниках СНД, які пропагують спільне бачення демократичних виборів [51]. Бачення СНД щодо демократичних виборів при найближчому розгляді значно менш вимогливе, ніж стандарти ОБСЄ або Кодекс належної практики Венеціанської комісії 2002 року в питаннях виборів.

За винятком Вірменії, недемократичні держави пострадянського простору регулярно ігнорують рекомендації ОБСЄ, часто спільно з Венеціанською комісією Ради Європи, щодо вдосконалення виборчого законодавства [110].

Підводячи підсумок, можна сказати, що недемократичні держави регіону, мабуть, не зацікавлені в зміцненні своєї міжнародної репутації за рахунок дотримання міжнародних стандартів, що стосуються виборів, а тому можна зафіксувати розвиток явища фальсифікації виборів. Навіть якщо загальна рівень фальсифікації на виборах залишиться на високому рівні, все одно може спостерігатися зниження числа випадків фальсифікації на виборах, скоєних конкретно в день виборів. Е. Більє і С. Хайд стверджують, що в багатьох недемократичних державах виборчі маніпуляції перейшла від відносно очевидних фактів, що здійснюється в основному в день виборів, до менш помітних «стратегічних маніпуляцій» на різних етапах виборчого процесу, що

можна помітити на прикладі Парламентських виборів 2012 року року в Україні, де було змінено виборчу систему країни, що дало чинній владі зберегти владне становище [110]. У той час як вибори в пострадянських державах залишаються нерепрезентативними, режими менш імовірно будуть притягнуті до відповідальності за фальсифікацію виборів, оскільки недбалість не відбувається в день виборів та важко встановити такі факти «фальсифікації».

Одним із факторів, який ускладнює дослідження фальсифікації є об'єктивність отриманих даних. Звіти місій ОБСЄ зі спостереження за виборами рясніють прикладами стратегічних маніпуляцій. Формами маніпулювання виборами, які згадуються майже у всіх підсумкових звітах місій ОБСЄ зі спостереження за виборами в державах колишнього Радянського Союзу, є укомплектування виборчих комісій прихильниками режиму, упередженість у висвітленні виборів у ЗМІ та використання так званого адміністративного ресурсу в цілях перемоги провладних кандидатів чи партій.

М. Бадер встановлює взаємозв'язок між зловживаннями на виборах та наявністю конкуренції на виборах [109]. Автор зазначає, що результати виборів в гегемонії самі по собі можуть бути свідченням застосування фальсифікацій: різниця між переможцями і тими, хто зайняли другі місця, характерна особливість для виборів в гегемоніях, занадто велика різниця. На чистих, демократичних виборах важко уявити, що переміг кандидат отримає вісімдесят сім відсотків голосів проти трьох відсотків у свого найближчого конкурента, як це було на президентських виборах 2008 року в Азербайджані; або що жодна партія, крім тієї, що перемогла, не подолає семивідсотковий поріг на парламентських виборах, як це сталося на парламентських виборах 2007 року в Казахстані.

Дослідження фальсифікацій на виборах в Росії показують, що вибори з великим відривом від конкурентів дійсно є більш фальсифікованими: регіони в Росії з найменш конкурентними результатами виборів пов'язані з більш високим рівнем шахрайства [110; с. 2–4]. Друга і пов'язана з цим причина вважати, що вибори гегемона можуть характеризуватися більш високим рівнем

фальсифікацій, полягає в тому, що велика перевага для перемоги на виборах гегемона сам по собі містить переваги для режиму. Велика перевага на виборах дозволяє авторитарним режимам «творювати образ непереможності і сили» [140; с. 740]. Та обставина, що відбувається великомасштабна фальсифікація, часто вельми помітним чином, може ще більше зміцнити цей імідж: режим, який безкарно здійснює фальсифікації зараз, навряд чи буде повалений на наступних виборах. Сигнал сили може зробити благотворний вплив на режими на різних рівнях: він може переконати прихильників нинішнього режиму залишатися лояльними режиму; він може відбити в опозиції бажання до подальшої участі в опозиційній діяльності [141]. І це, ймовірно, призведе до зниження явки, особливо серед виборців, які схильні голосувати за опозицію [177]. Через ці переваги вважається, що авторитарні режими фальсифікують вибори, навіть коли їм, можливо, не потрібно цього робити, щоб виграти їх.

Теза про те, що безкарна фальсифікація підвищує силу режиму, може пояснити, чому режими–гегемони роблять досить мало, щоб приховати більшу частину шахрайства, яке вони здійснюють на виборах [133].

Звіти ОБСЄ зі спостереження за виборами дійсно свідчать про те, що порівняно очевидні форми фальсифікацій, такі як вкидання бюлетенів, багаторазове голосування, підкуп виборців і підробка протоколів, як і раніше, часто застосовуються в колишньому Радянському Союзі.

Тим не менш, можна стверджувати, що авторитарні режими не схильні брати участь у потенційно дороговартісних фальсифікаціях, коли вони, швидше за все, виграють вибори з великим відривом. Це може бути особливо актуально для гегемоністських авторитарних режимів, які жорстко контролюють політичне ігрове поле і не допускають значній мірі конкуренції на виборах. Невелика політична опозиція, існуюча при гегемоністських авторитарних режимах Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Росії і Таджикистану, розрізнена і безпорадна і не в змозі представляти електоральну загрозу для пропрезидентських сил. Крім того, лідери режимів можуть порахувати, що

велика частина електорату, що живить антирежимні настрої, навряд чи візьме участь у виборах.

Нарешті, причина, по якій у особливо конкурентних авторитарних режимів є стимул утримуватися від масштабних фальсифікацій в день виборів, полягає в ризику протестів після виборів. Значна частка змін режимів всередині і за межами пострадянського простору в останні десятиліття відбулася у формі виборчих революцій. У ході цих революцій громадська думка про те, що режим здійснив фальсифікацію на виборах викликає масові протести, які в кінцевому підсумку призводять до падіння режиму. Такі революції за останні на пострадянському просторі – в Грузії в 2003 році, на Україні в 2004 році і в Киргизстані в 2005 році, в Білорусі з 2020 році – породили переконання в тому, що набирає силу новий імпульс демократизації, і змусили лідерів регіону усвідомити ризики, які тягнуть за собою шахрайські вибори. Та обставина, що ці протести відбулися з авторитарними режимами, а не з авторитарними режимами–гегемонами, не було випадковим. Серед "факторів успіху" революцій є наявність відносно сильного опозиційного руху і деяких незалежних засобів масової інформації, через які опозиція могла поширювати своє послання. Ці два елементи є загальними при конкурентних авторитарних режимах, в той час як політична опозиція слабкіше, а середовище ЗМІ більш обмежена при гегемоністському авторитаризмі. Тому конкурентні авторитарні режими, здається, особливо піддаються ризику зіткнутися з протестами такого роду, які можуть призвести до революцій на виборах, якщо вони вчинять масштабні фальсифікації. Це створює дилему для авторитарних режимів, які організовують конкурентні вибори, оскільки ці вибори за визначенням мають порівняно невеликі шанси на перемогу, і для забезпечення виживання режиму може знадобитися певна ступінь фальсифікацій в день виборів. Режими, які організовують гегемоністські вибори, навпаки, рідко стикаються з народними протестами, які можуть загрожувати виживанню режиму, і, як стверджувалося вище, той факт, що на цих виборах відбувається (великомасштабне) фальсифікування, можна навіть розглядати як свідчення сили режиму.

Усі основні висновки щодо фальсифікації виборів випливають із аналізу конкретних виборів у певній країні в певний момент, тоді як питання динаміки фальсифікацій приділяють обмежену увагу в науковій літературі. Це дивно, оскільки вивчення еволюції фальсифікації здається надзвичайно важливим з багатьох причин. Комплексне вивчення політичних режимів, розробка ефективного виборчого законодавства і, особливо, оцінка ефективності виборчого моніторингу набагато складніше без розуміння динаміки фальсифікацій. Щоб оцінити вплив виборчої реформи на відповідність міжнародним стандартам виборів або вивчити роль міжнародного моніторингу у покращенні прозорості виборів, необхідно зрозуміти, як вибори змінюються з часом і які джерела цих змін. Для цих цілей вивчення динаміки фальсифікацій має вирішальне значення [136; с. 233–235].

Однією з причин, чому тема фальсифікацій на виборах страждає від відносної нестачі уваги в науковій літературі, є відсутність надійного методу вимірювання фальсифікацій. Неможливість послідовного вимірювання фальсифікацій перешкоджає здійсненню надійних емпіричних досліджень динаміки фальсифікацій, що, у свою чергу, перешкоджає зусиллям щодо теоретичного вивчення фальсифікації на виборах, оскільки важко перевірити будь-яку теорію в цій галузі. Як наслідок, низка важливих питань, включаючи питання збільшення кількості фактів фальсифікації, а також причини та умови виникнення фальсифікацій, все ще потребує пояснення.

Для аналізу динаміки фальсифікації виборів використовуються група країн з недемократичними режимами. Коли йдеться про «режим», автор має на увазі період в історії країни, коли був або один лідер, або кілька лідерів з однієї партії чи сім'ї, чий методи правління вважаються недемократичними. Зокрема, зосереджуємо увагу на режимах, які існували між 1990 і 2010 роками, які мають офіційні демократичні інститути, як прямі президентські вибори, і які були оцінені як «невільні» або «частково вільні» в індексі демократії Freedom House принаймні протягом 2 роки. Набір країн складається з пострадянських країн, за винятком Литви, Латвії та Естонії – демократій, які увійшли до ЄС у 2003 році –

та Молдови, де не було чіткого режиму з моменту проголошення незалежності і, крім того, не було прямих президентських виборів з 1996 р. Туркменістан був виключений з набору як країна без прямих президентських виборів протягом тривалого періоду. Зрештою, до групи країн увійшли Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Україна та Узбекистан.

Щоб достовірно проаналізувати еволюцію фальсифікації на виборах, необхідно мати певну об'єктивну оцінку фальсифікації. Ф. Лехук пропонує кілька типів джерел, які можуть надати цінну інформацію для створення такого заходу: преса, архіви опозиційних партій з офіційними скаргами про фальсифікації, позови до судів, наукові опитування та інтерв'ю з виборцями, а також результати міжнародного моніторингу виборів [136; с.243–247]. Проте всі ці джерела, за винятком, останнього, можуть бути упереджені до одного або іншого кандидата, і, таким чином, не можуть надати повністю об'єктивну інформацію про фальсифікації. На додаток до того, всебічний аналіз таких даних та збір відповідної інформації вимагають величезних зусиль, а упереджене ставлення джерел, обмежує їхню корисність у вимірюванні фальсифікацій. Результати моніторингу місій зі спостереження за виборами також обмежені в їх спроможності надати корисну інформацію про динаміку виборчих порушень: публічні звіти переважно містять якісну, а не кількісну інформацію; методи моніторингу змінюються з часом; і об'єктивність висновків часто викликає сумніви. З огляду на те, що фальсифікація на виборах є явищем, яке важко виміряти безпосередньо, єдиний спосіб оцінити динаміку фальсифікації – це дослідити деякі непрямі докази. Академічна література була б ідеальним джерелом таких доказів. Хоча емпірична література про динаміку фальсифікацій на виборах обмежена, є кілька статей, у яких науковці намагаються порівняти порушення під час виборів у вибраних країнах.

М. Мягков і П. Ордешук пропонують статистичну методологію, засновану на аналізі розподілу явки виборців у різних регіонах, і застосовують її до офіційних даних про федеральні вибори в Росії та інших держав 1993–2007 років

для виявлення фальсифікації виборів [143; 144; 55; 56; 145; 146]. Вони виявили, що вкидання бюлетенів та деякі інші форми фальсифікацій в середині 1990-х згадувалися лише в кількох регіонах, але потім поширилися на інші регіони, як міські, так і сільські, із помітним прискоренням. Автори наголошують, що коли відбувається факти фальсифікацій, вони стають стійким: вони вказують, що якщо фальсифікації вперше «заражали» дільницю в Москві на президентських виборах 2004 року, вони, швидше за все, повторюються там на парламентських виборах 2007 року. Автори дійшли висновку у статті про те, що рівень фальсифікації виборів на федеральних виборах у Росії був спочатку стійким, а потім зростаючим із дорослішанням режиму В. Путіна [146].

Зростання динаміки фальсифікацій в країнах після 2000 року також обговорюється Д. Трейсманом, який всебічно розглядає тенденції голосування в пострадянських країнах з 1991 року [183]. У розділі, присвяченому виборчим маніпуляціям і фальсифікаціям, шляхом вивчення різноманітних російських виборчих статистичних даних автор виявив, що в на початку 1990-х років вибори в Росії були майже чистими, а з 2000 року виборчі порушення стали невід'ємною частиною виборчої конкуренції. Це твердження спільне для більшості пострадянських країн. Хоча маніпуляції були недостатньо серйозними, щоб змінити результати, зростання фальсифікацій було помітним. Ці висновки також підтверджують В. Мебане та К. Калінін, які досліджують дані про федеральні вибори в Росії за 2003–2008 роки, шукаючи відхилення від закону Бенфорда, а також інші статистичні аномалії, які можуть виникнути через фальсифікації. Результати однозначно свідчать про зростання фальсифікацій виборів у 2000-х роках: «аномалії, які виявляються методами, гірші до кінця досліджуваного періоду, ніж на початку» [142].

Використовуючи методологію, подібну до М. Мягкова і П. Ордешука [146] та В. Мебане і К. Калініна [142], І. Левін та інші [137] аналізують дані виборів у Венесуелі та знаходять слабкі докази зростання фальсифікації з часом. Вони аналізують дані двох послідовних референдумів на рівні штатів у 2007 та 2009 роках і, виходячи з постійних переваг виборців, виявляють незвичайні

закономірності в поведінці виборців в окремих регіонах, які в основному приносять користь чинному президенту. Зокрема, основний висновок роботи полягає в тому, що більшість нових голосів на користь У. Чавеса на референдумі 2009 року надійшло з регіонів, де в 2007 році більшість утрималася. Хоча цей результат не може служити переконливим доказом фальсифікацій, він, швидше за все, спостерігатиметься, якщо фальсифікації дійсно розширилися в період з 2007 по 2009 років [137].

Основна перевага обговорюваної методології полягає в тому, що вона дозволяє виявляти фальсифікації на виборах лише на основі офіційних даних про вибори. Однак слід згадати основну проблему. Фальсифікація виборів є комплексним процесом в той час як метод виявляє переважно вкидання бюлетенів і, таким чином, може недооцінювати масштаби фальсифікації [137; с. 17].

Таким чином, оцінку «технічних» фальсифікацій потрібно скоригувати за певною мірою передвиборчої діяльності, яка безпосередньо впливає на результати виборів. Основною частиною такої діяльності є, наприклад, контроль ЗМІ та тиск на опозицію [173; с.36].

Виходячи з вищенаведеного, індекси медіа та політичної свободи можуть бути використані як засіб виявлення передвиборних маніпуляцій. По–перше, ми використовуємо індекс свободи ЗМІ Freedom House для країн, що представляють інтерес, починаючи з 1994 р. або року перших багатопартійних виборів у країні, залежно від того, яка цифра вища [125]. Загалом цифра показує, що з часом політики в країнах, що представляють науковий інтерес, тиснуть на ЗМІ все більше: 8 пострадянських країн із 10 демонструють статистично значущу позитивну динаміку в часі. Єдині, що виділяються – Грузія та Таджикистан.

Крім того, політична свобода може також сигналізувати про передвиборну діяльність, пов'язану з фальсифікаціями, що відображає прозорість політичного середовища в тій чи іншій країні. Еволюція політичної свободи в країнах, що представляють інтерес, відображена популярним індексом політичних прав Freedom House , показує картину, подібну до випадку зі свободою преси. З

пострадянських країн 7 з 10 демонструють значне зростання індексу з часом, що відповідає зниженню політичної свободи, 2 не мають суттєвих змін і лише в 1 (Таджикистан) спостерігається покращення політичної свободи з часом [125].

The World Bank Database of Political Institutions є популярним регулярно оновлюваним джерелом даних про політичні системи та вибори в усьому світі. База даних містить змінну «fraud», яка фіксує неконституційні виборчі порушення і дорівнює 0, якщо вибори вважаються чесними, і 1 в іншому випадку. Хоча змінна є просто індикатором, який не дозволяє виміряти масштаби фальсифікацій, і є деякі питання, як визначенні параметри змінних (наприклад, усі вибори в Росії до 2006 року позначено як не шахрайські), проте можна зробити висновки про тенденції фальсифікації виборів у часі, шукаючи перехід від нефальсифікованих виборів до сфальсифікованих протягом життя режиму. З 10 країн, сфальсифікованими вибори були у 8 країнах, з яких 3 країни (Україна, Узбекистан та Казахстан, змогли повернутися до нефальсифікованих виборів, за досліджуваній проміжок часу. У 5 країнах відбувається перехід з «нефальсифікованого» до «фальсифікованого» типу, і у 4 – навпаки.

У цьому розділі ми розглянули практику виборів в Україні та на пострадянському просторі, виявили слабкі місця у законодавстві, які створюють сприятливе середовище для фальсифікації; визначилися, що таке «феномен фальсифікації під час виборів», і з'ясували що немає цього феномену офіційно закріпленого визначення, і, тому немає правової основи притягнення винних до відповідальності; навели приклади прояву фальсифікації на виборах в Україні, щоб зрозуміти механізм дії на всіх виборах загалом; проаналізували наслідки сфальсифікованих виборів для режиму.

Підсумовуючи, фальсифікація на виборах — явище, яке важко виміряти, і немає об'єктивного показника, який достовірно відображає масштаби виборчого порушення. Проте є деякі непрямі докази та показники явищ, пов'язаних із фальсифікаціями, які можуть дати висновок про еволюцію фальсифікації виборів з часом. Аналіз таких непрямих доказів у пострадянських країнах свідчить про те, що фальсифікація виборів має тенденцію до зростання з часом.

Допомога ОБСЄ у проведенні виборів спрямована на сприяння підвищенню якості виборів у країнах, на які поширюється ця допомога. Власні дані ОБСЄ свідчать про те, що якість виборів не поліпшується в державах пострадянського простору, які в 2000–і роки були недемократичними. Цей висновок навряд чи можна пояснити зростаючими труднощами політичного переходу до демократії, оскільки більшість режимів в регіоні існують протягом значного часу. Натомість нездатність створити більш якісну організацію, мабуть, вказує на відсутність політичної волі з боку держав. Це відноситься, зокрема, до режимів, які організовують вибори без конкуренції. Це дослідження, відповідно до очікувань, показує, що гегемоністські авторитарні вибори в регіоні характеризуються значно вищим рівнем зловживань, ніж конкурентні авторитарні вибори. Як і будь-яка форма допомоги демократії, допомога в проведенні виборів видається найбільш підходящою в контексті демократизації: коли політичні лідери в колишніх авторитарних державах щиро сприяють проведенню демократичних виборів і зміцненню демократичного уряду, допомога може надати найбільший вплив.

Спостереження за виборами має значні переваги навіть у недемократичних умовах: воно зміцнює стандарти демократичних виборів у країні, де проводиться спостереження, так і серед країн, які вносять свій внесок; воно знайомить великі групи людей, у тому числі посадоців, членів виборчих комісій, політиків, а також простих громадян, з передовою практикою щодо демократичних виборів, що може виявитися особливо корисним у випадку демократичного прориву; і, можливо, це допомагає запобігти фальсифікації виборів там, де є спостерігачі. Проте, відсутність впливу на якість виборів може спонукати ОБСЄ змінити свою політику щодо спостереження за виборами. Одним з природних способів зробити це було б розширити діапазон виборів, на які не направляються місії зі спостереження в повному складі, на вибори, організовані режимами, які постійно не в змозі поліпшити якість виборчих процедур, регулярно ігнорують рекомендації ОБСЄ і не допускають значущого ступеня конкуренції на виборах. Водночас ОБСЄ могла б продемонструвати свою незмінну прихильність нормі

вільних і справедливих виборів, активізувавши допомогу країнам у проведенні виборів, коли буде помітний новий імпульс для реформ.

Постійні спроби коригувати підсумки голосування можуть призвести країну до великого лиха. Проблема фальсифікацій підсумків голосування – серйозна, і одних інституційних змін, буде недостатньо. Тому потрібно виходити за рамки системи, що склалася, підключати суспільство (наприклад, «робота» у духовній сфері, сфері політичної культури – створення атмосфери нетерпимості стосовно фальсифікацій; надання впливу через письменників, кінорежисерів, публіцистів, музикантів).

РОЗДІЛ III. МЕХАНІЗМИ МІНІМІЗАЦІЇ ВПЛИВУ ФЕНОМЕНУ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ В СУЧАСНОМУ ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ

3.1. Досвід протидії фальсифікаціям в окремих сучасних країнах розвинутої демократії

Фальсифікації на виборах вже звичне явище, характерне для виборчого процесу та є справжньою загрозою та викликом для існуючих демократій, що має значні наслідки з точки зору легітимності, політичної участі громадян у демократичних процесах та з точки зору довіри до правової держави.

Фальсифікація виборів є загрозою не лише для країн із демократією, що розвивається, а й для демократій із виборчими традиціями та сильними демократичними інститутами. Проте можна сказати, що є гравці та соціокультурні середовища, які більше сприяють появі фальсифікації виборів.

Розуміння механізмів, які призводять до фальсифікації виборів, аналіз різних форм неправових дій на виборах, пов'язаних з конкретними видами діяльності у період виборчого циклу, дослідження найкращих практик, відомих для запобігання та боротьби з корупцією на виборах, безсумнівно, можуть покращити добросовісність виборів, підвищити професіоналізм гравців на виборах і є гарантією довіри до майбутніх виборчих процесів.

З іншого боку, враховуючи динаміку цього явища, у міру розвитку та вдосконалення стратегій фальсифікацій з'являються нові техніки та методи фальсифікації. Вони часто дуже витончені та креативні; вимагають знання цього явища та реалістичної оцінки потенційних ризиків фальсифікацій.

У цьому параграфі ми маємо дослідити сучасні світові розробки технологій у запобіганні фальсифікаціям виборів.

Однією зі стратегій боротьби з фальсифікаціями виборів, прийнятою в країнах світу, є впровадження рішення, заснованого на розвитку нових технологій IT&C (Information Technology and Communications). Посібник з

електронного голосування, опублікований Радою Європи наприкінці 2010 року, враховує зміни в застосуванні електронного голосування після рекомендації Про правові, операційні та технічні стандарти електронного голосування, прийнятої Комітетом міністрів Ради Європи у 2004 році [179].

Аналіз витрат і результатів показує, що хоча початкові інвестиції на придбання цих технологій (сервери, електроніка, програмне забезпечення, технічне обслуговування та технічна підтримка тощо) є виправданим, у довгостроковій перспективі витрати значно зменшуються, що призводить до заощадження на організацію виборів [179].

Наразі існують різні технологічні рішення, які можуть використовуватися під час виборчого циклу та забезпечують високий рівень безпеки від спроб фальсифікації. Да них відносять:

- Електронні комп'ютери прямого запису. Встановлюються на виборчих дільницях, автоматично записують варіанти голосування, як правило, за допомогою сенсорного екрана або спеціальної ручки;
- Інтернет-голосування – в контрольованому (виборча дільниця) або неконтрольованому (дистанційно) середовищі;
- Оптичні та цифрові скануючі пристрої, що використовуються для сканування виборчих бюлетенів, щоб зменшити помилки, спричинені ручним підрахунком;
- Для створення електронних виборчих списків з високою точністю впроваджено різні ІТ&С технології [179].

Також, комп'ютеризація виборчої діяльності може бути ефективним засобом для:

- Запобігання незаконному голосуванню (або, як його називають, «множинному» голосуванню);
- Моніторинг та інформування населення про явку виборців у день виборів;
- Редагування, перевірка та електронна передача звітів про результати голосування з виборчих дільниць до ієрархічно вищих виборчих органів.

Пілотні проекти впровадження ІТ&С технологій на виборчих дільницях підтверджують переваги впровадження цих рішень для підвищення якості виборчого процесу.

У 2010 р. під час виборів в одномандатних виборчих округах для виборів членів Постійного виборчого органу (Румунія) розроблено «Пілотний проект комп'ютеризації виборчої діяльності на виборчих дільницях». Таким чином, щоб уникнути незаконних спроб голосування, цей пілотний проект базувався на комп'ютерній системі, яка забезпечувала збір усіх номерів соціального страхування виборців у центральній базі даних виборців, які висловили своє право голосу. Потім система перевіряє наявність номерів соціального страхування в реєстрі виборців, що відповідають виборчій дільниці. Як резервний варіант, якщо інтернет-з'єднання не працювало або якщо виборчі дільниці були переповнені, система працювала за допомогою SMS. Нетипові випадки (дубльовані номери соціального страхування, номери соціального страхування які вилучені з виборчих списків, недійсні номери соціального страхування в існуючих ідентифікаційних номерах) вирішувалися спеціальними операторами, які працювали у кол-центрі. Після закриття виборчих дільниць о 21:00 модуль верифікації соціального страхування був відключений [179].

Іншим способом забезпечення прозорості виборчого процесу та запобігання незаконному голосуванню деякими країнами було використання відеореєстраторів на вході чи всередині виборчих дільниць. Наприклад, у Румунії таке рішення використовували на президентських виборах 2009 року. На вході на спеціальні виборчі дільниці встановили веб-камери, підключені до комп'ютерів, які мають достатньо ємності для 14-годинного відеозапису та показали людей, які голосували. Згодом записи зберігалися на оптичних носіях і доставлялися до Постійної виборчої адміністрації. Такі заходи, які іноді оскаржуються на підставі порушення принципу таємного голосування, були запроваджені в таких країнах, як Російська Федерація (президентські вибори 2012 року), Бангладеш (часткові вибори 2012 року), Азербайджан (президентські вибори 2008 року та місцеві вибори у 2012 році) [111].

Дедалі більше держав вважають за доцільне ініціювати пілотні проекти з дистанційного електронного голосування як життєздатної та сучасної альтернативи, відповідно до прогресу нових ІТ&С–технологій, у тому числі у виборчій сфері. Експерименти з альтернативним електронним голосуванням, насправді, є актуальною тенденцією, яку заохочують міжнародні форуми та форуми ЄС.

Протягом останніх років Інтернет–голосування було перевірено або використано в обмеженому масштабі (місцеві вибори чи референдуми на місцях) у таких країнах, як Австрія, Австралія, Великобританія, США, Естонія, Нідерланди та Швейцарія.

Перший масштабний експеримент з проведення електронного голосування був здійснений в Естонській Республіці на місцевих виборах, які відбулися 16 жовтня 2005 р. При явці 47,4% електронним способом скористалися близько 1,85% (9370) від загальної кількості виборців [22]. Цікаво, що одразу дві політичні партії виступили проти проведення електронного голосування. Так, «Народний союз» та «Партія центру» виступали проти віддаленого голосування через можливе порушення таємниці голосування, а сама система, на їхню думку, не була прозорою через те, що неможливо відстежити, як вона функціонує. Проте, згідно з Глобальним звітом про розвиток інформаційних технологій 2005–2006 рр., завдяки інноваційній політиці цієї країни в галузі використання технологій у багатьох сферах суспільства, Естонія була визнана лідером загальної інформаційної технологічності серед країн Європи [64].

4 березня 2007 р. електронне голосування в Естонії було застосоване на парламентських виборах. Вперше з усіх країн світу система віддаленого голосування була практично реалізована на загальнодержавному рівні. При явці 61,91% голосуванням через Інтернет скористалися 30275 виборців (5.5%). Важливо відзначити, що скористатися цим правом можна було лише достроково – упродовж трьох днів до основного дня голосування. Також, відповідно до законодавства, виборці мали право голосувати кілька разів, у тому числі у

традиційний спосіб. У такому разі як підсумковий голос зараховувався лише останній [22].

За підсумками виборчої кампанії 2007 р. Місія Бюро з демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки та співробітництва в Європі дійшла висновку, що «виборчі органи забезпечили повністю прозоре функціонування даної системи, і, за враженням, що склалося, під час проведення Інтернет-голосування зробили все можливі заходи безпеки». Крім того, спостерігачі підтвердили відповідність естонського виборчого законодавства міжнародним стандартам, а основні нормативні правові акти у цій галузі були названі достатньою базою для проведення демократичних виборів [64].

Незважаючи на позитивну оцінку голосування, БДПЛ/ОБСЄ звернула увагу на можливі ризики електронного голосування в країні. Так, наприклад, спостерігачі вказали, що використання віддаленого голосування спричиняє ризики втручання у процес виборів, можливість нанесення хакерських атак, а також внутрішньосистемних зловживань. Особлива увага була приділена питанню гарантій таємниці голосування: у звіті сказано, що подібні методи голосування знаходяться зовсім в іншій області, ніж традиційне голосування на виборчій дільниці, що підвищує ймовірність обмеження волевиявлення. Також спостерігачі наголосили на недостатньому контролі за Інтернет-голосуванням з боку політичних партій та громадянського суспільства, що могло бути використане іншими силами для маніпуляцій. Тим не менш, місією спостерігачів не було зафіксовано випадки порушень у ході проведення електронного голосування, а високий рівень організації голосування, регламентація процесу підрахунку голосів та законодавче регулювання дозволили говорити про те, що система Інтернет-голосування у тому вигляді, в якому вона вперше була застосована у контексті парламентських виборів, спрацювала добре [123].

У 2009 р. в Естонії відбулися вибори до Європейського парламенту та вибори до місцевих органів влади. Явка виборців на виборах до Європейського парламенту 7 червня 2009 р. склала 43,9% від загальної кількості голосуючих [22]. У свою чергу, 58614 виборців проголосували через Інтернет, що склало

14,7%. На муніципальних виборах, що відбулися 18 жовтня 2009 р., при явці 60,6% віддалено проголосували 104313 (15,8%). Таким чином, кількість електронних виборців у порівнянні з минулими кампаніями збільшилася більш ніж на 100 000 осіб. Примітно також, що Естонія стала єдиною державою з країн Європейського Союзу, яка дозволила електронне голосування під час виборів до Європейського парламенту. Спостерігачі від громадських об'єднань не зафіксували серйозних порушень [22].

Парламентські вибори 2011 р. відбулися після значного вдосконалення процедури електронного голосування на законодавчому рівні. Так, наприклад, термін голосування через Інтернет становив тиждень до основного дня виборів. Порівняно з минулими кампаніями, явка виборців збільшилася до 63,5%, а електронним голосуванням скористалися 140764 виборців, тобто 24,3% від загальної кількості голосуючих [22].

Проте, вибори багато в чому показали ті ризики, з якими доводиться стикатися при організації електронного голосування. Так, під час підрахунку голосів стався збій у роботі програмного забезпечення, з урахуванням якого функціонує механізм електронного голосування. І хоча організація, яка встановила обладнання, визнала свою провину, цей збій викликав значне невдоволення з боку виборців і поставив під сумнів ефективність процедур підрахунку електронних голосів. На це також звернули увагу міжнародні спостерігачі, які зауважили, що «підрахунок голосів не був прозорим на всіх виборчих дільницях» [80]. Спостерігачі від Міжнародної моніторингової організації зі спостереження за виборами, крім того, зазначили, що електронний спосіб голосування «не дозволяє визначити, чи сама людина прийняла рішення, чи на нього було чинено тиск». Таким чином, на думку експертів, неможливо перевірити свободу вибору виборців і забезпечити таємницю голосування [57].

Система електронного голосування в Естонії за порівняно короткий проміжок часу зуміла знайти значну підтримку виборців. На місцевих виборах 2013 р. електронних голосів було нараховано 21,2%, а на виборах до Європейського парламенту 2014 р. – 31,3% від загальної кількості голосуючих

[22]. Парламентські вибори 2015 року продемонстрували новий етап електронного голосування в Естонській Республіці.

Електронне голосування на виборах у Рійгікогу 1 березня 2015 р. проходило протягом тижня до дня виборів. При рекордній явці 64,2% голосуванням через Інтернет скористалися 30,5%, тобто. 176 329 громадян [22]. Спостерігачі відзначили якісно новий рівень організації виборів: більш висока явка, велика кількість тих, хто проголосував через Інтернет, а також високий рівень довіри партій до виборчих комісій дозволив зробити висновок про успішність естонської моделі виборів [13].

У 2017 р. на місцевих виборах в Естонії електронним способом проголосували 185 871 виборців, що склало рекордні 31,7% [22]. Цікаво, що електронне голосування цих виборів перебувало під загрозою зриву, так як незадовго до його проведення з'явилися повідомлення про вразливість ідентифікаційних карток виборців [22]. Центристська партія спробувала через Парламент внести ініціативу про скасування електронного голосування через відсутність безпеки. Проте Центральною виборчою комісією було ухвалено рішення про проведення голосування через Інтернет у встановлені терміни [83].

Варто зазначити, що електронне голосування в Естонії еволюціонувало як на законодавчому рівні, так і в рамках проведення основних виборчих кампаній. За даними експертів, голосування через Інтернет у цій державі дозволило реалізувати свої права соціально виключеним людям, а також сприяло «підвищенню відповідності демократичним стандартам в цілому». Якщо на перших виборах, що дозволили голосувати електронним способом, цим правом скористалися менше 2% виборців, то через 12 років більше 30% віддало перевагу саме голосуванню через Інтернет. Крім того, як показав аналіз статистичних даних основних виборчих кампаній у країні, електронне голосування значно вплинуло на показник явки. За весь період не було зафіксовано масштабних фактів фальсифікації виборів. Звісно ж, що приклад Естонії є унікальним, а ступінь довіри виборців до даної системи, що постійно збільшується, дозволяє

говорити про значний успіх Естонської Республіки в практиці застосування електронного голосування на виборах [22].

Електронне голосування у Бельгії практикується з 1990-х років. Виборець з використанням особистої ідентифікаційної картки на ділянці для голосування, обладнаній технічними засобами голосування, вибирає мову, яка згодом використовується для відображення кандидатів або претендентів на ту чи іншу керівну позицію. Крім того, доступна можливість залишити електронний бюлетень порожнім.

У різний час технічна сторона організації процесу електронних виборів у Королівстві Бельгія критикувалася з боку політичних партій та громадських організацій. Крім того, звіт ОБСЄ за підсумками парламентських виборів 2007 р. продемонстрував: «Технологія електронного голосування, яка використовується в Бельгії, не передбачає, що машини для голосування підтверджують виборця, тим самим підриваючи прозорість виборів і знижуючи громадський контроль за голосуванням» [154]. У зв'язку з цим міжнародні спостерігачі рекомендували, по-перше, розробити вдосконалену систему підтвердження голосів виборців, а також запровадити окремий механізм перевірки голосів для підвищення прозорості виборчої системи. Крім того, було рекомендовано змінити процедуру закриття виборчих дільниць, щоб члени виборчих комісій не могли мати безпосередній доступ до технічних засобів голосування та гарантувати присутність хоча б одного свідка під час передачі електронних носіїв з голосами виборців у єдину систему підрахунку голосів. Незважаючи на зауваження, вибори були визнані ефективно організованими, що відповідають міжнародним правовим стандартам [154].

У звіті міжнародних спостерігачів за підсумками парламентських виборів 2019 р. зазначено, що електронне голосування у Бельгії було значно вдосконалено, а «достатня прозорість цієї системи приносить користь громадськості та підвищує обізнаність виборців». Спостерігачі висловили впевненість у спроможності Виборчої комісії організувати вибори неупереджено

та професійно, зазначивши, що свобода вибору в рамках політичного та медіа-ландшафту ще більше підвищила прозорість виборчої кампанії [163].

Після проведення виборів експертами в галузі електронного голосування була підготовлена доповідь, в якій, крім іншого, наголошувалися на ризиках голосування з використанням технічних засобів. Так, наприклад, був названий той факт, що машини для голосування мають досить сильне випромінювання, а значить, можуть бути певною мірою небезпечними для тих, хто з ними взаємодіє [127]. Можна зауважити, що силу досить широкої суспільної дискусії щодо впровадження електронних систем голосування в Бельгії різними сторонами, таким чином, наводяться ті чи інші аргументи, що характеризують електронне голосування з позитивної та негативної точок зору відповідно. Але розглядаючи питання електронного голосування зі сторони протидії фальсифікаціям, можна відзначити його ефективність. Слід зазначити, що електронне голосування користується великою популярністю, і його частка серед усіх голосів загалом у межах основних виборчих кампаній становить близько 40%.

У Франції електронне голосування було вперше доступне для всіх громадян країни на загальнодержавному рівні в рамках кампанії з проведення муніципальних виборів 2002 р. Згодом у 2003, 2006 та 2009 роках проводилися експерименти щодо впровадження нових систем електронного голосування з метою протидії фальсифікаціям і підвищенням ефективності проведення виборів.

10 та 17 червня 2012 р. відбулися два тури парламентських виборів у Франції. Виборці, які проживають за кордоном, мали змогу проголосувати або традиційним способом, або через Інтернет. Для цього було організовано різні періоди для двох типів голосування. Це було зроблено насамперед для того, щоб у випадку, якщо виборець відмовиться від будь-якого методу голосування, він зміг іншим часом реалізувати своє право на волевиявлення зручним для нього способом. Звіт Місії ОБСЄ зафіксував, що близько 210000 (5 %) громадян Франції за межами країни скористалися Інтернет-голосуванням [152].

Міжнародними спостерігачами було відзначено численні порушення, які супроводжують електронне голосування під час виборів у Франції. Так, у деяких місцях обмеження Інтернет-з'єднання могло потенційно вплинути на можливість проголосувати, а сама технічна реалізація голосування була настільки недосконалою, що не дозволила виборцеві змінити свій вибір або заново ввести необхідні дані ще до завершення ним процесу вибору кандидата, тим самим поставивши під сумнів дійсну об'єктивність виборів. Крім того, під час другого туру на одній із ключових діляниць було пошкоджено цифровий сертифікат і, отже, голоси багатьох виборців не було враховано. Також не було проведено незалежний аудит електронних систем для голосування, тому існуюча модель електронного голосування в цій країні не змогла заслужити на позитивну оцінку[152].

У 2017 р. електронне голосування на парламентських виборах у Франції було скасовано. У заяві Міністерства закордонних справ наголошувалося: «З урахуванням контексту було ухвалено рішення виключити будь-який можливий ризик, здатний скомпрометувати результати голосування французів за кордоном на парламентських виборах». Експерти також пов'язали скасування електронного голосування з можливими порушеннями безпеки: «У Франції відмовляються від електронного голосування саме через неможливість зберегти безпеку виборчої інформації» [152].

Таким чином, слід визнати, негативний досвід протидії фальсифікаціям. Приклад Франції щодо цього більш ніж показовий: закріпивши можливість Інтернет-голосування для своїх громадян, які проживають за кордоном, не було дотримано необхідних умов для забезпечення безпеки та прозорості вибору. Можна стверджувати, що модель електронного голосування в цій країні показала як технічну неспроможність дистанційного голосування, так і нездатність гарантувати його захист від зовнішніх загроз.

Вперше нові технології голосування в Норвегії застосовувалися під час парламентських виборів, які відбулися 9 вересня 2013 р. Враховуючи, що на місцевих виборах 2011 р. електронне голосування було лише пілотним проектом,

перед виборами до парламенту було внесено значні зміни, які дозволили запровадити загальне Інтернет–голосування. Міжнародні спостерігачі, які здійснювали контроль за проведенням виборчої кампанії, зафіксували, що система віддаленого голосування зарекомендувала себе з позитивного боку, забезпечуючи довіру до виборчого процесу [151]. Інтернет–голосування характеризувалося такими категоріями як професіоналізм та неупередженість. Крім того, експерти з електронного голосування висловили задоволення механізмами перевірки результатів виборів та захисту таємності електронних голосів.

З метою недопущення підкупу виборців, кожен мав право проголосувати необмежену кількість разів, проте системою зараховувався лише останній голос. Крім цього, виборець міг голосувати і традиційним способом на виборчій дільниці, анулюючи таким чином свій голос, відданий за допомогою віддаленого голосування. Система електронного голосування дозволила виборцям перевірити їхні голоси після безпосереднього волевиявлення. На відміну від інших країн, що практикують електронні системи голосування, Норвегія зуміла реалізувати досить ефективний повідомний механізм. Так, після голосування виборцю через смс–повідомлення передавався код, за допомогою якого з'являлася можливість відстежити, за кого було віддано голос [151].

У тому ж році, з метою підвищення прозорості та підзвітності виборів у Норвегії, було засновано окрему Виборчу комісію з електронного голосування, що складається з дев'яти членів. Спостерігачі рекомендували забезпечити відкритість процесу відбору цієї комісії, щоб уникнути можливого конфлікту інтересів.

Незважаючи на досить ефективно розроблене законодавство та порівняно позитивну практику електронного голосування, вибори 2013 р. у Норвегії продемонстрували значні порушення безпеки. Зазначено, що помилка програмного забезпечення під час проведення голосування викликала відсутність належного шифрування голосів виборців, тим самим фактично відкривши доступ до 29 000 голосів. Спостерігачі, зафіксувавши цей факт,

рекомендували сформувати орган, який би займався аудитом електронних засобів для голосування, або передати відповідні повноваження новій комісії [151].

Під час проведення виборів 2013 р. не було виконано низку вимог ОБСЄ. Серед іншого, це публікація повного графіку підготовки голосування та розміщення всіх важливих заходів, пов'язаних із проведенням Інтернет-голосування, документування процедур голосування для захисту таємності електронних голосів, а також формалізація обов'язків щодо захисту електронних засобів для голосування від загроз. Оцінюючи вибори, що відбулися в Норвегії, місія міжнародних спостерігачів, відзначивши позитивну динаміку в цілому, зауважила, що достатніх кроків до дійсного становлення електронного голосування як відокремленої безпечної системи не було, а виявлені порушення варто розглядати в контексті нездатності до забезпечення безпеки волевиявлення громадян [151].

Проте 28% виборців скористалися Інтернет-голосуванням. Для порівняння, варто зазначити, що у 2011 р. в експериментальному електронному голосуванні в певних округах взяли участь 16% виборців. Особливо натхненно до системи електронного голосування в Норвегії поставилися російські спостерігачі, заявивши, що «зазначені результати підтверджують ефективність реалізації дистанційних технологій, а експеримент можна вважати успішним» [61].

У 2014 році Норвегія скасувала голосування через Інтернет, визнавши факти порушення безпеки на минулих виборах, що «підриває саму ідею виборів за демократичним принципом» [60]. У заяві Департаменту модернізації було зазначено, що немає жодних даних про те, що електронне голосування дозволило залучити нові групи виборців на вибори та викликати інтерес до виборчої кампанії у молоді. Також Департамент має відомості про те, що, незважаючи на проголошену технічну неможливість подібних прецедентів, частина виборців змогла проголосувати двічі – через Інтернет та на виборчій дільниці. Голова Центральної виборчої комісії Латвії, яка розглядає можливість запровадження

електронного голосування на виборах, зазначив: «Норвегія, яка була на другому місці щодо розвитку Інтернет–голосування після Естонії, відмовилася від цього проекту. Вони вважали, що це дорого і від цього не збільшується кількість тих, хто голосує. При цьому з'явилося багато тих, хто сумнівається, чи можна довіряти результатам» [60]. Таким чином, на даний момент можна говорити про значний рівень ризиків при організації електронного голосування – прикладі Норвегії та Франції.

Конкретизація норм права на локальному рівні найповнішим чином застосовується до законодавства Швейцарії. Звісно ж, розгляд практичного застосування електронного голосування у цій державі можливий крізь призму аналізу основних, федеральних виборів.

У 2007 р. після проведення федеральних виборів організація Swiss Abroad, яка опікується питаннями громадян країни, які перебувають за кордоном, запропонувала винести на розгляд проведення Інтернет–голосування для швейцарців, які проживають за кордоном. Більшість політичних партій підтримали цю ідею у контексті проведення місцевих виборів. Широке громадське обговорення було сфокусовано на двох основних проблемах: збільшення доступу виборців до процесу голосування та наявність факторів ризику для цілісності та прозорості виборів [156].

18 жовтня 2015 р. у Швейцарії відбулися федеральні вибори, на яких уперше повномасштабно використовувалось електронне голосування. Цікаво, що в рамках цієї виборчої кампанії в короткі терміни здійснювалася доставка ідентифікаційних карток для голосування для громадян країни, які проживають за кордоном. Місія ОБСЄ відзначила «ретельну процедуру впровадження електронного голосування, що поступово розгортається крок за кроком». Крім того, спостерігачі висловили впевненість у дотриманні законодавства у цій сфері та тому, що такий спосіб голосування користуватиметься високою суспільною довірою.

За підсумками виборів місія спостерігачів поширила деякі рекомендації щодо покращення процесу голосування в цій країні. Зокрема, «для перевірки

безпеки конфіденційних даних та захисту від можливого використання неавторизованими особами» необхідно використовувати найвищий рівень шифрування та передачі електронних голосів, забезпечуючи таким чином цілісність та прозорість виборчого процесу [157]. Спостерігачі також відзначали, що широка громадськість не мала можливості спостерігати за організацією та процесом голосування, т.к. більшість документів у цій галузі не були публічно відкриті та доступні. Для підтримки довіри до цієї системи виборів, зазначили спостерігачі, необхідно запровадити обмін досвідом між окремими регіонами з метою роз'яснення технічних та експлуатаційних аспектів електронного голосування.

У 2012 р. після змін у виборчому законодавстві до участі в електронному голосуванні всередині Швейцарії було допущено 90000 громадян, а за її межами – 65000 [82]. 18 жовтня 2015 р. у Швейцарії відбулися федеральні вибори, які «стали кроком уперед у розвитку Інтернет–голосування». Проголосувати таким способом змогли 132 000 (близько 3 %) виборців, при цьому частина з них, вперше в історії країни, змогли це зробити всередині Швейцарії. Явка на виборах склала 48,5% [158].

Цікаво, що швейцарська модель електронного голосування вважається однією з найбезпечніших у світі зважаючи на наявність технологій шифрування голосів на всіх етапах аж до їх підрахунку: «файл зі списком виборців не містить імен та прізвищ і не пов'язаний з електронною скринькою, щоб не допустити можливості відтворити, як проголосував виборець» [103; с. 57–72].

Незважаючи на досить ефективний механізм організації онлайн–голосування, експерти наголошують, що на сьогоднішній день дана система багато в чому небезпечна і може становити загрозу для проведення вільних демократичних виборів. Так, уповноважений уряду Цюріха з питань захисту персональних даних Б. Берисвіль підтвердив, що «повсюдне введення технологій електронного голосування у віддаленому режимі за допомогою мережі Інтернет у Швейцарії поки що неможливо, наявні технології не дозволяють забезпечити дотримання принципу загального, а головне, таємного голосування» [105].

Проте, варто відзначити підвищення інтересу до системи голосування з боку суспільства. Так чи інакше, лише удосконалюючи та виводячи технічне забезпечення виборів на новий рівень, можна зберегти рівень довіри з боку виборців, а також забезпечити на практиці права та гарантії громадян.

Електронне голосування у Сполучених Штатах має свої особливості. Кожен штат має право вибирати спосіб голосування. У 2004 р. багато штатів перейшли від паперових бюлетенів до електронних.

Електронне голосування в США зводиться, в основному, до двох варіантів його організації: використання електронних сенсорних екранів та обробка паперових бюлетенів машиною для голосування. Проводиться підготовка з налаштування необхідного технічного обладнання [74].

У ході кількох останніх виборчих кампаній експерти зазначили, що голосування електронним способом, всупереч міжнародній практиці, не регламентоване на федеральному рівні у контексті аудиту та сертифікації відповідного обладнання. Тим самим у країні створені передумови для можливих порушень безпеки систем електронного голосування. Той факт, що лише деякі штати проводять попереднє тестування машин для голосування, є доказом цього [74]. Неодноразово наголошувалися на фактах порушення таємниці голосування через невідповідність діляниць для голосування базовим вимогам.

8 листопада 2016 р. у США відбулися загальні вибори, у рамках яких відбулися і вибори Президента. Електронні засоби для підрахунку голосів були використані в 44 штатах та в окрузі Колумбія. Незважаючи на рекомендації міжнародних спостерігачів, в 11 штатах використовувалося обладнання, яке не пройшло сертифікацію та не могло відповідати міжнародним стандартам електронного голосування [159]. Дж. Комі, директор Федерального бюро розслідувань, тоді заявив: «Перевага виборчої системи в тому, що вона розосереджена серед 50 штатів і є страшенно незграбною. В американській системі голосування на виборах такий бардак, що її ніхто не може зламати – і в цьому її «краса» [124].

Проте вибори, що відбулися в 2016 р., показали, що система електронного голосування в США потребує перегляду. Пов'язані з можливим зовнішнім втручанням кібератаки та порушення систем безпеки звели нанівець технологічну складову виборів [49]. Очевидно, слабка захищеність машин для голосування, відсутність шифрування та забезпечення таємниці волевиявлення мають стати причиною масштабного перезавантаження виборчої системи США в цілому.

У Нідерландах система електронного голосування також схильна до значної критики. Зафіксовано, що на виборах 2008 р. хакерам вдалося отримати доступ до технічних засобів для голосування та внести зміни до програмного забезпечення механізмів електронного голосування [119]. Незважаючи на це, експертами наголошується, що «в ході багаторічного загальнонаціонального обговорення політичні партії, муніципалітети та Центральна виборча комісія вважають використання електронного голосування в ході виборів доцільним у світлі співвідношення коштів, що додаються, і передбачуваного позитивного результату» [70; с.247–258].

У 2017 році електронне голосування в Нідерландах фактично було скасовано. Уряд оголосив, що всі голоси повинні вважатися традиційним способом для забезпечення безпеки та достатньої підтримки відкритості та чесності результатів виборів [185]. Звісно ж, це є показовим прикладом того, наскільки безпека виборів та підрахунку голосів вийшла на перший план з огляду на інші значущі переваги електронних систем голосування. Країна з високим технологічним рівнем розвитку багато в чому запровадила електронне голосування з метою подолання традиційних, застарілих форм голосування [139].

Тим не менш, ми бачимо, що виклики, з якими стикаються Нідерланди, як і багато інших країн, змушують повертатися до паперових бюлетенів. В даному випадку питання полягає в тому, чи зможе технологічний прорив забезпечити надійні підходи для вирішення питання безпеки, яке, очевидно, заслуговує на окрему увагу при організації виборчого процесу.

В Австрії експериментальне електронне голосування було вперше проведено в 2003 році. Спочатку воно було поширене, перш за все, в рамках студентських виборів. Так, наприклад, на виборах у Віденському університеті економіки в електронній формі проголосували 10% загального електорату студентів [104]. Експертна спільнота тоді зауважила: «Вибори, що тестуються, – це не тільки перше використання такої нової технології, але також це те, що дозволить нам зробити висновки про прийняття таких систем загалом. Якщо у майбутньому використати відповідні національні посвідчення особи, можна буде запропонувати електронне голосування на реальних виборах в електронному вигляді у повній відповідності до конституційних правил виборів» [122].

Після змін у законодавстві для громадян Австрії було введено ідентифікаційну картку, яка дозволяє ставити електронний підпис, тим самим засвідчуючи особу виборця. Система була протестована на президентських виборах, які пройшли 25 квітня 2010 р. Електронний спосіб голосування був доступний, перш за все, для виборців, які проживають за кордоном, а також маломобільних громадян. У звіті місії міжнародних спостерігачів зазначено: «Нещодавні поправки до виборчого законодавства значно послабили обмеження на використання карток для голосування, і в результаті використання цього методу голосування стало дедалі популярнішим» [155]. З негативних аспектів практичного функціонування даної системи було зазначено, що належний контроль за розподілом карток для голосування не дотримувався. Зокрема, незважаючи на те, що законодавство вимагає вказівки причини для видачі картки, на практиці даної вимоги не дотримувалося, а перевірити дійсність тієї чи іншої причини неможливо.

На виборах 2010 р. було випущено понад 370000 ідентифікаційних карт з 92% показником усередині країни. Майже 280000 голосів було подано електронним методом (8,2%). Загалом явка на цих виборах склала 53,57%, що виявилось значно нижчим за попередні кампанії. В рамках цих виборів, однак, було розширено коло осіб, які до цього не мали змоги проголосувати: на багатьох

виборчих дільницях було організовано електронне голосування та необхідна допомога у його проведенні для осіб, які перебувають на інвалідних візках, а також із порушеннями зору. Крім того, виборці, які перебували в лікарнях, будинках для людей похилого віку, в'язницях або в їхньому будинку за об'єктивної неможливості брати участь у традиційному голосуванні, були забезпечені всім необхідним обладнанням для голосування [155].

У 2016 р. в Австрії відбулися президентські вибори, на яких також було організовано електронне голосування через цифровий підпис за допомогою ідентифікаційних карт. 13,72% виборців скористалися даною можливістю, що значно збільшило показники минулої виборчої кампанії. Явка при цьому склала 74,2% [122].

Позачергові парламентські вибори в Австрії, що відбулися 15 жовтня 2017 р., продемонстрували високий рівень довіри громадян до електронних засобів голосування. Так, для участі в голосуванні було випущено рекордну кількість ідентифікаційних карт, що представляють майже 14% виборців 889193. Для громадян, які перебувають за кордоном, було видано майже 60000 карт. При цьому, як свідчить статистика, 795763 голоси було подано електронним способом, 5157 голосів були визнані недійсними. Відзначено високий рівень професіоналізму при організації підрахунку голосування, а також «ефективне адміністрування альтернативних методів голосування» [153]. Цікаво, що явка виборців на виборах 2017 р. склала 80%. Цей факт може свідчити про довіру виборців до процедури виборів, а організація електронних методів голосування лише підкріплює авторитет та значну підтримку моделі виборчої системи з боку громадян країни [122]. Безперечно, високий рівень розробленості національного законодавства, а також успішна практична реалізація електронних систем голосування дозволяє говорити про те, що експериментальне впровадження віддаленого голосування на початковому етапі стало позитивним досвідом для виборчого процесу в цілому. Представляється, що подібні пілотні проекти, що проводяться в Австрії, здатні перевірити ефективність механізму електронного

голосування, задіяти різні інструменти і на основі результату, що склався, позначити подальші кроки в рамках розвитку електронних систем голосування.

Австралійський досвід електронного голосування базується насамперед на використанні електронних засобів для голосування на виборчих дільницях. У різний час офіційними представниками цієї країни йшлося про те, що «наразі Інтернет не розглядається як достатньо безпечний спосіб проведення парламентських виборів» [104].

Вперше система електронного стаціонарного голосування була протестована на парламентських виборах у жовтні 2001 р., а потім успішно реалізована на виборах у 2004 р. У ході голосування використовувалися виборчі термінали, які дають змогу віддати голос за допомогою вибору того чи іншого кандидата. З перших же тестувань даного голосування велика увага приділялася безпеці. Тому всі голоси були закодовані, а виборцям після процедури голосування видавався штрих-код, який згодом міг бути перевірений на наявність інформації про голосування. Крім того, системи електронного голосування не мали підключення до Інтернету, а отже, голоси не могли передаватись через публічні мережі. На перших виборах з новою системою проголосували понад 16 000 виборців. При цьому лише у 4 регіонах використовувалися дані технології. На виборах 2007 р. статистика зафіксувала понад 300?000 голосуючих подібним чином з організацією електронного голосування та підрахунку голосів вже у 29 регіонах країни [104].

На особливу увагу заслуговує той факт, що електронне голосування в Австралії на сьогоднішній день є доступним для більшості громадян країни. Так, наприклад, інструкцію щодо правильного використання системи тут отримують 12 мовами, тим самим забезпечуючи доступ до голосування додатковим категоріям громадян, для яких мовний бар'єр може бути перешкодою до волевиявлення [79]. Крім того, організований електронний підрахунок голосів у рамках виборчих кампаній у країні значно зменшив кількість помилок, прискорив процес підрахунку голосів. Фіксується і менша кількість зіпсованих бюлетенів [143].

Цікавим є досвід Австралії у проведенні електронного голосування для військовослужбовців. Так, у 2007 році для військових, задіяних в операціях за межами країни, у тестовому режимі було запущено електронне голосування через обмежену оборонну мережу в рамках спільного проекту Виборчої комісії та Міністерства оборони. Голоси виборців фіксувалися в електронному вигляді, зашифровувалися та передавалися через засекречені сервери Виборчої комісії [104].

В останні роки в Австралії розгорнуто широку суспільно–політичну дискусію щодо нових способів голосування. Обговорюється як збереження існуючого досвіду, і використання безпосередньо віддаленого голосування. За офіційними даними, у Виборчій комісії в рамках усієї країни працюють близько 75000 осіб. Наводяться факти, що показують, наскільки ускладнений процес підрахунку голосів. Так, наприклад, у 2013 р. під час виборів у Західній Австралії було визнано 1375 бюлетенів, що втрапилися, що стало приводом для розслідування на державному рівні. Багато експертів висловлюють думку, що настав час для Інтернет–голосування: «Голосування в Інтернеті здається природним рішенням: виборці можуть голосувати в будь–якому місці, вартість голосування буде значно знижена, а результати будуть миттєвими і точними» [190].

Всупереч позитивним сторонам електронного голосування, традиційно та цілком обґрунтовано критики даного методу волевиявлення звертають увагу на проблеми безпеки, прозорості та збереження таємниці голосування. У цьому відношенні проблема виникає в самій суті електронного голосування та тих ризиках, які воно несе: з одного боку, доступність і зручність дозволяють голосувати практично необмеженому колу осіб, з іншого – воно ставить таємне, приватне волевиявлення під сумнів і ризик того, що голоси виборців можуть стати публічними, зростає. Найбільш збалансованим у цьому відношенні видається підхід, сформульований австралійськими експертами в галузі виборчого права: «Будь–яка система може бути порушена або скомпрометована,

і це було доведено знову і знову, але найкращий спосіб впоратися з цим – це по суті пом'якшити ці ризики і скоротити їх до мінімального рівня» [189].

Окремо варто згадати організацію електронного голосування у Бразилії. У такий спосіб з 1991 р. голосує більше половини виборців. З 2000 р. було автоматизовано вибори всіх рівнів. Цікаво, що для підвищення явки на великих дорожніх магістралях, автобусних та трамвайних станціях, у банках були розміщені спеціальні скриньки для голосування, забезпечені програмним забезпеченням [7]. Проте незабаром бразильська система електронного голосування зазнала значної критики, і в 2009 р. було оголошено конкурс на цілеспрямований злам виборчої системи хакерами. В результаті, жоден із учасників не зміг зламати систему електронного голосування [146].

У жовтні 2010 р. у Бразилії було вперше застосовано технологію біометричного підтвердження особистості виборця. Для цього кожен виборець мав принести на дільницю особисту фотографію, а також здати відбитки пальців [7].

Аналізуючи практику функціонування електронного голосування у світі, можна стверджувати, що у різних країнах є свої особливості. Одні держави використовують нові методи голосування в експериментальних цілях, орієнтуючись на громадську думку та потреби політичної системи в електронному голосуванні. Інші, впровадивши електронні системи голосування на початку цього століття, досі успішно практикують цей метод, з кожним виборчим циклом лише підтверджуючи його необхідність та затребуваність суспільством.

Варто окремо відзначити, що останнім часом деякі країни почали відмовлятися від практики електронного голосування, насамперед, з питань безпеки. Такі держави, як Франція, Норвегія, Нідерланди, які характеризуються високим ступенем розвитку виборчої системи, прийшли до того, що електронні системи голосування, а особливо віддалене голосування можуть створювати небезпечні прецеденти, що порушують базові принципи організації та проведення виборів, а головне – права виборців. Як зазначають експерти,

«хакери можуть зламати систему та підтасувати результати виборів. Кіберзлочинці сьогодні спокійно крадуть гроші з банківських рахунків. І в цьому плані електронна система голосування нічим не відрізняється» [81]. Тому, проблема фальсифікації лише змінила вимір з реального у електронний простір.

Звісно ж, що успішно організоване електронне голосування, наприклад, в Естонії доводить той факт, що сьогодні можна створити необхідні умови, у тому числі в рамках забезпечення безпеки, для довіри громадян до нового типу волевиявлення. І в цьому відношенні хочеться думати, що технологічно електронне голосування можна зробити захищеним від можливих фальсифікацій, а правова регламентація і відповідальна практика реалізації, що співвідноситься з законодавством, здатні створити передумови для значно ширшої географії застосування електронного голосування у світі.

Впровадження сучасних технологічних рішень для запровадження різноманітних агітаційних заходів є незворотним процесом, подібним до того, що відбувається в інших сферах суспільства, в яких ми живемо. Ці технології призводять до підвищення адміністративної ефективності, а в довгостроковій перспективі – знижують витрати на організацію виборів, це переваги, які навряд чи піддаються сумніву.

Забезпечення прозорості, цілісності та безпеки виборчого процесу – це фактори, які влада має враховувати для впровадження передових технологій у виборчий процес. Публічні дебати, неупереджений та інформований діалог між виборчими менеджерами, політиками та громадянським суспільством є необхідними для подолання характерних підозр щодо впровадження таких технологічних рішень, які не завжди доступні громадськості.

3.2. Удосконалення виборчого законодавства як головний напрямок мінімізації впливу феномену фальсифікацій на сучасний виборчий процес в Україні

Факти фальсифікації стали невід'ємним атрибутом на виборах. Тому зараз особливо актуальним є питання про засоби «оборони» від фальсифікації. На жаль, повністю усунути фальсифікації неможливо. Але можна зробити спроби, щоб хоча б спробувати знизити рівень фальсифікацій в країні.

Що ж заважає запобігати фальсифікаціям? Д. Парамонов та В. Кириченко виділяють п'ять моментів, які заважають запобіганню даному феномену. По-перше, «мовчання політтехнологів» [66, с. 18]. З кожним роком кількість та якість книг про вибори зростає та покращується. Вчені, журналісти, гуманітарії, журналісти, співробітники державних органів і навіть учасники однієї–двох виборчих кампаній можуть видавати дотепні та цікаві брошури, як і фундаментальні дослідження про агітацію та PR. Приблизно з 1990–х років почалася сучасна епоха виборів та передвиборчих кампаній. Саме в цей час люди, які розуміли політику, владу, писали про неї, хотіли зробити це основною своєю професією [66, с. 19].

У сфері політтехнологій, що бурхливо розвивається, минулі заслуги і вчені ступеня вже цінуються набагато нижче реально проведених виборчих кампаній. У зв'язку з цим менеджери та політтехнологи, які здобули перемогу на виборах, не прагнуть теоретичного аналізу того, що сталося. Відтак політтехнологи мовчать про фальсифікації результатів голосування на виборах. Не звертають увагу теоретики та практики виборчих кампаній на підтасовування результатів виборів, спотворення даних, що передує цьому фальсифікаційну кампанію.

Очевидних свідчень щодо цієї теми немає. Ні усних, ні писемних. Поки що в телевізійних передачах громадськість інформують про викриття «шулерів» на ринках, про фальсифікації на виборах написано і кажуть мало.

В інших працях політтехнологів йдеться про порушення у день голосування, які вони намагаються запобігати. Цікаво те, що всі вони переконані, що без фальсифікацій чи хоча б їхніх спроб не проходять жодні вибори.

В одному відомому американському фільмі 1997-го року «Шахрайство» або «Хвіст виляє собакою» режисера Б. Левінсона американські політтехнологи зізнаються, що не ходять на вибори. Одні просто не люблять, інші відчувають гострі напади клаустрофобії у кабінці для голосування. Тема фальсифікацій невігідна передвиборному штабу тому, що вона ускладнює процес, вносить елемент нестабільності до злагодженої роботи штабу. Політтехнологам тема фальсифікацій нецікава тому, що вона стоїть уперек вже вибудованої концепції підкорення виборців ефективними агітаційними та інформаційними прийомами.

По-друге, «безкорисність міжнародних спостерігачів» [66, с. 21]. У свій час панацеєю від фальсифікацій вважалися групи міжнародних спостерігачів та іноземних журналістів. Д. Парамонов та В. Кириченко зазначають, що на кількох виборах подібні групи відпрацювали дуже ефективно. Іноземні журналісти та міжнародні спостерігачі виступали у пресі (у тому числі й закордонній) та погрожували порушникам–фальсифікаторам скаргами у всі інстанції. Тобто, якби готувалися заплановані масові фальсифікації, подібна активність завадила б їм здійснитися. Але потім з'ясувалося співробітництво багатьох журналістів та спостерігачів із виборчими комісіями. І поступово розпочалося усунення «неугодних» голів комісії. Але, коли три чверті міжнародні спостерігачі стали складати місцеві журналісти з українською чи білоруською пропискою (уродженці Луганська, Києва, Одеси чи Мінська, учні російських факультетів журналістики тощо), то «страх», що йшов від закордонних спостерігачів, пройшов. Основною роботою груп міжнародних спостерігачів є фіксація порушень, спираючись на документацію виборчої комісії. Виборці скаржитися до них не ходять, а отже, така діяльність не становить загрози фальсифікаторам. Документи у виборчих комісіях «губляться», а заяви та звинувачення міжнародних спостерігачів забувають одразу ж після від'їзду з регіону «міжнародних» гостей [66, с. 21].

По-третє, «таємничість кандидатів» [66, с. 22]. Кандидати можуть бути переможцями та переможеними. Є ті, хто завдяки фальсифікації отримали свої

результати на виборах, а є ті, хто всупереч фальсифікаціям все одно отримав заповітні місця. Є ті, хто знав про фальсифікацію, а є що не знали про її організацію, навіть якщо вона була спрямована на їхню перемогу. Багато хто з кандидатів/партій були учасниками фальсифікаційних кампаній, які так і не призвели безпосередньо до «вкидання»

Нехтуючи командними принципами сьогodнішньої політики, кандидат слідує «давньому як світ архетипу, що до храму Влади входять поодинці». Тому дуже часто команда та найближче оточення кандидата не знають про його участь у фальсифікаційній кампанії. Кандидати вважають, що поширення інформації про підготовку фальсифікації не потрібно знати нікому, крім нього самого, це розслабляє колектив: якщо «вкидання» спрямоване проти команди кандидата, то з'являється дух приреченості, якщо за, то дух безтурботності [66, с. 23].

Можна припустити, що якщо є фальсифікації та масштаби їх зростають, тобто і виборчі кампанії, які працюють не стільки на отримання голосів, а скільки на фальсифікацію або її виправдання.

Таємничість кандидатів у питанні фальсифікацій пов'язана із психологічними основами влади. Коли кандидат нікому не говорить про ймовірну фальсифікацію, то він ніби залишає собі можливість на «вхід» у владу навіть, якщо влада з ним обійдеться жорстоко. Фальсифікаційна кампанія виключає особистісну змагальність кандидата, тому у термінах «підготовка» та «досягнення результату» кандидат не може оцінити власну участь у ній. Ідеологічна основа «вкидання» розчиняє особистісні орієнтири [66, с. 24].

По-четверте, «терапія виборчих комісій» Члени виборчих комісій можуть вільно орієнтуватися в мовах тієї та іншої сторони, ставити цілі та досягати результатів. Звичайно, виборчкоми не зацікавлені у запобіганні та викритті фальсифікацій. Справа тут у всій вертикалі виборчих комісій, які можуть позбутися роботи. Члени виборчих комісій за своїми переконаннями більше демократи, ніж багато кандидатів на владу. На виборах у членів виборчкомів у будь-якому випадку. утворюється дух змагання. Але не лише тому виборчі комісії не лише не діють у запобіганні, а й навіть беруть участь у фальсифікаціях.

Серед членів виборчих комісій практично немає людей, які виборюють правду [66, с. 26].

Прийоми та методи фальсифікацій на виборах є відповіддю всім учасникам передвиборчих перегонів з боку виборчих комісій. Справді, члени виборчих комісій мають низькі заробітні плати, а закони націлені на оновлення їх складів, але вони нерідко дивують постійністю своїх членів. За складом та повноваженнями «виборчі комісії – один із найцікавіших інститутів. У виборчих комісіях зберігся і продовжує жити соціологічно особливий клас людей, дивлячись на яких розумієш: що вибори, що влада – всі вони є досить чужими, штучними зразками політичної самоорганізації наших громадян. Існуюча вертикаль виборчих комісій практично не може бути покращена – і це завдяки тому, що її члени проходять від виборів до виборів найефективніший спосіб терапії: повністю та практично безкорисливо самореалізовуватися у реальних драмах та подіях нашого суспільства» [66, с.27].

По-п'яте, «ефект допінг–контролю» [66, с. 28]. Фальсифікації неможливо запобігти не тільки з чотирьох причин, описаних вище. Тут Д. Парамонов та В. Кириченко проводять аналогію виборів з олімпіадами чи спортивними змаганнями: спортсмен може втратити перемогу після тесту на допінг–контроль. Вся команда, включаючи політтехнологів та кандидата, «нарощує м'язи» під час виборів, як спортсмен тренується до олімпіади, тримає режим, покращує свою майстерність – і раптом зворотний бік передвиборчої боротьби – звинувачення у фальсифікації. Тільки кандидата не знімають із дистанції, а призначають перерахунок голосів.

Крім всього зазначеного Д. Парамоновим і В. Кириченко, є проблеми в законодавстві, а точніше в пункті, якого в ньому немає або слабо пропрацьований. На жаль, навіть якщо порушника затримано, доказати факт причетності особи до порушення та сам факт порушення складно тому, що слабо опрацьовано юридичні критерії порушень. До того ж невисокий рівень правової культури виборців, складні правові механізми. Налогодити механізм протидії фальсифікаціям під час голосування здається малоефективним на

інституційному рівні. Результатів можна досягти лише запобігаючи порушенням, створюючи атмосферу нетерпимості суспільства до фальсифікацій, а не коли просто розкривають сам факт фальсифікацій. Потрібно виходити за межі інституційного рівня, звертатися до всього суспільства [66].

У виборчому законодавстві не враховано низку проблем, які постійно виникають у ході проведення виборів в Україні. Б. Макаров виділив основні моменти:

«Проблема міграційного голосування (проблема подвійного рахунку). «Подвійний рахунок» – це первинне включення виборця до списків для голосування за місцем його постійного чи переважного проживання, та вторинне включення виборця до списків за місцем тимчасового перебування» [44, с. 7]. Без вирішення цієї проблеми завжди порушуватиметься основний принцип демократичного голосування: одна людина – один голос. Для вирішення цієї проблеми потрібно в масштабах країни (або регіону, коли вибори відбуваються на регіональному рівні) обов'язково вести актуальний облік усіх виборців, які мають право голосу та брали участь у голосуванні.

«Проблема позбавлення громадян виборчих прав та вільного голосування» [44, с. 7]. В Україні щорічно сотні тисяч людей перебувають у місцях позбавлення волі та тисячі визнані недієздатними. Тоді де зберігаються паспорти цієї категорії громадян? Хто має доступ до них? Якщо паспорти знищуються, то де, ким і коли? Чи контролюють цей процес виборчі комісії? Вони можуть зберігатись у кримінальній справі, але їх часто «втрачають». Можна припустити, що працівники Міністерств юстиції, охорони здоров'я, соціальної політики та інших відомств, які мають доступ до паспортів цієї категорії громадян у змові з окремими членами виборчих комісій, можуть цілком легально голосувати за цих «виборців». Аналогічна ситуація із паспортами померлих громадян «мертві душі».

«Проблема порушення таємниці голосування» [44, с. 8]. Хоча у законодавстві зазначається що голосування на виборах та референдумі є таємним, що виключає можливість будь-якого контролю за волевиявленням

громадянина, практично за бажання завжди можна організувати процедуру видачі бюлетенів в такий спосіб, що виборець не буде анонімним. Через те, що процедура таємного голосування в законах про вибори детально не описана, анонімність голосування може бути порушена як при використанні класичної технології голосування (паперовий бюлетень зі скринькою для збору бюлетенів), так і технічних засобів для підрахунку голосів (наприклад, використання програмно-технічних комплексів обробки бюлетенів таких, як сканери виборчих бюлетенів. Найпростіше, що може бути, так це те, що виборчі бюлетені можуть бути пронумеровані невидимим чорнилом. Бюлетені складаються в стос по порядку номерів і потім видаються виборцю після реєстрації з позначкою в окремому списку: кому який номер бюлетеня видано. Тобто, по суті, всі такі технології на виборах в Україні не дозволяють громадянинові висловити свою волю конфіденційно, а це означає, що порушується головний принцип виборів – таємне голосування.

4. «Проблема абсентеїзму». В Україні немає обов'язкового голосування, як, наприклад, в Австралії, Австрії та інших державах. Тобто і пасивне і активне виборче право реалізується грандами на добровільній основі. Ця обставина разом із політичною апатією виборців породжує абсентеїзм, тобто масове ухилення виборців від участі у виборах. А що, у свою чергу, надає результатам виборів зовні менш демократичного характеру. В українському виборчому законодавстві немає механізмів заохочення громадян за участь у виборах або покарання за неучасть [44, с.9].

Проблема помилкового (віртуального) сервера» [44, с. 9]. Технічно створення такого сервера цілком можливе. Якщо є фізична можливість підключення до мережі, через яку передаються дані, то, використовуючи викрадене програмне забезпечення, можна створити помилковий (фальшивий) сервер для отримання інформації. Він акумулюватиме підсумкові протоколи нижчих виборчих комісій, змінюватиме їх у потрібний бік і потім відправлятиме по мережі на сервер вищої виборчої комісії. Вищі та нижчі виборчі комісії нічого не помітять, якщо добре організувати ці фальшиві сервери.

Ознайомлення з чинними законами про вибори показує, що вони містять норми, відповідно до яких протокольна форма реєстрації волевиявлення громадян та дій виборчих комісій на всіх стадіях підготовки та проведення виборів є необхідною. Форми протоколів та правила їх заповнення встановлюються у законодавчому порядку. Учасники виборчого процесу мають право ознайомлюватися з протоколами виборчих комісій та подавати свої зауваження щодо повноти та правильності їх складання у встановлений законом строк після підписання протоколу, оскаржити до вищої виборчої комісії неправильні та неточні записи або, у разі порушення законодавства та виборчих прав учасників виборів, оскаржити їх у суді. А ось судові позови щодо фальсифікації підсумків голосування навряд чи матимуть судову перспективу, оскільки в законі немає ухвали, що таке фальсифікація підсумків виборів. Тому обов'язково необхідно внести у законодавство пункт, що стосується феномена фальсифікації під час виборів. Інакше всі «пропозиції» про посилення покарання за фальсифікацію виборів висітимуть просто в повітрі [19].

Ще одним фактором, що впливає на законність виборів в Україні є самі учасники виборчого процесу.

«Учасниками (суб'єктами) виборчого процесу є потенційні учасники виборчих правових відносин, які мають відповідні суб'єктивні права та юридичні обов'язки.» [17, с. 18]. Основними учасниками виборчого процесу є виборці, виборчі об'єднання, кандидати, виборчі комісії, члени виборчих комісій, уповноважені представники кандидатів, довірені особи кандидатів, спостерігачі, міжнародні (іноземні) спостерігачі, засоби масової інформації та їх представники, державні органи, органи державної влади та органи місцевого самоврядування та їх посадові особи [17, с. 18].

Ще однією головною причиною порушень на виборах є недостатня та несвоєчасна підготовка самих учасників виборчого процесу до виборчої кампанії, їх непоінформованість у тому, що відбувається. Потрібно ретельно готувати членів виборчих комісій, керівників штабів виборчих кампаній, а також спостерігачів.

Як зазначає О. Дамаскін та Р. Сеченова, «важливим фактором реалізації виборчого законодавства, що впливає на стан законності у сфері виборчих правовідносин, є правосвідомість учасників виборчого процесу. Масова необізнаність громадян про права виборців, кандидатів, про організацію та порядок проведення виборів, про діяльність виборчих комісій становить серйозну загрозу додержанню прав та законних інтересів особи, а також суспільству в цілому. У зв'язку з цим особливу актуальність та значимість мають дослідження, у ході яких виявляється реальний стан правової поінформованості виборців як основних учасників виборчого процесу» [21].

Як показує практика проведення виборів в Україні, актуальним питанням є роль правоохоронних органів у забезпеченні безпеки виборів.

Як відомо, велику роль на виборах, а також при підведенні підсумків голосування відіграють голови виборчих комісій. Враховуючи те, що більшість виборчих дільниць перебуває в освітніх установах (які фінансують у цьому числі з державного та місцевого бюджету), розпорядники бюджету можуть чинити адміністративний тиск на голів дільничних виборчих комісій, які часто є керівниками цих установ. Самі голови виборчих комісій «добровільно» допомагають кандидату/партії перемогти на виборах. Тому, щоб мінімізувати їхнє прагнення до цього, необхідно підвищити заробітну плату для членів виборчих комісій, оскільки зараз для багатьох працівників виборчої комісії це непотрібний тягар, а відповідальності та тиску на них стає більше.

Введення систем електронного голосування, які ускладнюють маніпуляції з голосами під час виборів. Електронне голосування на сьогоднішній день, безперечно, є новим способом волевиявлення громадян. У багатьох країнах світу вже зараз доступні різні технічні рішення, які, з одного боку, підвищують інтерес виборців до виборів і залучають нові категорії громадян, і, з іншого боку, забезпечують простоту і доступність участі в голосуванні, запобігання фальсифікацій. Правове регулювання забезпечить необхідний базис, який дозволяє проводити електронне голосування. Практика його застосування, як показав порівняльно-правовий аналіз, відрізняється в різних країнах,

залишаючись в одних державах чи не єдиним способом голосування з успішною та, що важливіше, надійною моделлю виборчої системи, а в інших – нівелюючи демократичні цінності та основні права громадян . У цьому відношенні питання про перспективи розвитку електронних систем голосування заслуговує на окрему увагу.

Оцінюючи можливе застосування електронного голосування, М. Савченко приходить до думки, що «аналіз практики його застосування свідчить про значні ризики, пов'язані з неналежним забезпеченням таємниці голосування, можливістю втручання у систему обробки голосів виборців та складністю забезпечення контролю за процедурою проведення електронного голосування» [85, с. 1–13]. Водночас автор констатує, що застосування дистанційного голосування у майбутньому неминуче. У цьому сенсі важливо розуміти, що з розвитком технологій та проникненням їх у всі сфери суспільства не можна не помічати нові технічні рішення та їх можливості.

В останні роки у європейських країнах тестуванню нових процесів голосування приділяється особлива увага. П. Карпов вважає, що «зокрема, у Європі електронні методи голосування використовуються здебільшого у пілотних проектах: їх тестують, відзначають переваги та слабкі сторони, потім удосконалюють» [32]. На основі проаналізованого досвіду низки європейських держав, можна помітити, що голосування за допомогою електронних методів волевиявлення з кожною виборчою кампанією лише розширює свої межі, відкриваючи доступ до політичної та суспільної дискусії до нових категорій громадян. Я. Антонов також підтверджує цю думку: «В зарубіжній виборчій демократичній практиці досі не існує в усіх відношеннях оптимальних технічних та технологічних рішень електронного голосування. Цей факт пояснює постійні експерименти з використанням електронного голосування, що ведуть як у російській, і у зарубіжних виборчих системах» [32, с. 63].

Нещодавно в Австралії почали розробляти пілотний проект з розробки голосування через технологію закритого доступу. Відповідно до проекту, вибори будуть базуватися на передачі захищених ключів доступу кожному виборцю.

Бюлетень, у свою чергу, буде криптографічним кодом, який зберігатиметься в певному місці так, щоб третя сторона не змогла отримати до нього доступ [8].

Таке рішення було представлено вже в Україні, відбулося підписання меморандуму про створення E-vox – системи електронного голосування на базі платформи Ethereum. При цьому, як стверджують творці, систему, що розроблять в майбутньому, будуть використовувати на виборах усіх рівнів – від місцевих до президентських. Цікаво, що перед тим, як реалізувати цей проект безпосередньо на державних виборах, розробники тестують електронні методи на тих видах голосування, які практично не врегульовані законодавством країни – петиціях та дорадчим голосуванням. Головними цілями проекту стали «надання надійних інструментів електронної демократії для людей та мінімізація впливу будь-якої третьої сторони на процес голосування та прийняття рішень» [16].

Необхідно використовувати відеоспостереження, зробити камери статичними, неможливими для їхнього розвороту в іншу сторону від закріпленого за нею місцем.

Участь виборця у незаконних діях має жорстко каратися, аж до позбавлення виборчого права. Це принаймні, має психологічно стримати самих виборців брати участь у фальсифікаціях.

Велику роль відіграє запроваджена демократична процедура формування складів виборчих комісій. Якщо члени у виборчій комісії з різних партій, це зменшує можливість узурпації влади однією партією в цій комісії. Бажано, щоб виборча комісія складалася з представників різних партій. Ця норма дозволяє забезпечити «систему стримувань та противаг» усередині виборчої комісії, оскільки кожна партія має свої інтереси і для їх забезпечення кожен член виборчої комісії повинен буде стежити за іншими членами на предмет виявлення фальсифікації.

Необхідна професійна робота спостерігачів, які при необхідності мають право вимагати перерахунку голосів. А правоохоронні органи та, знову ж таки,

камери, які неможливо відвернути в інший бік від того, що відбувається, мають стежити за тим, щоб спостерігачів не виганяли з виборчої дільниці.

Потрібно враховувати дані екзит-полів під час підрахунку голосів. Дане опитування дозволяє виявити зразкове співвідношення голосів за того чи іншого кандидата. Точними були і результати опитувань на виборах Президента України у 2010 році. Така норма могла б поставити під питання легальність і легітимність виборів у тому випадку, коли результати екзит-полів докорінно відрізнялися від офіційних результатів ЦВК.

Проведення вибіркової перевірки правильності підбиття підсумків голосування. Перевірка не менше 3% протоколів результатів голосування на виборчих дільницях, номери яких визначаються жеребкуванням, у присутності представників кандидатів, партій та громадських спостерігачів. Це дозволить виявити присутність фальсифікації та призначити перевибори у цьому регіоні.

Таким чином, відповідальність за законність та контролем виборів лежить не тільки на законодавстві, а також визначається правосвідомістю кожного учасника виборів: від пересічного виборця до голови виборчої комісії.

Маючи на увазі цей факт, варто припустити, що на даному етапі українському виборчому законодавству слід переформатуватися в регулюванні виборчих процесів у межах окремих регіонів, наділяючи тим самим повноваженнями проведення електронного голосування місцеві органи влади. Досвід зарубіжних країн у зв'язку з цим може бути використаний як приклад того, як електронне голосування може успішно функціонувати на локальному рівні в рамках держави.

У цьому розділі було проаналізовано практика функціонування електронного голосування у світі. Можна стверджувати, що у різних країнах є свої особливості. Одні держави використовують нові методи голосування в експериментальних цілях, орієнтуючись на громадську думку та потреби політичної системи в електронному голосуванні. Інші, впровадивши електронні системи голосування на початку цього століття, досі успішно практикують цей

метод, з кожним виборчим циклом лише підтвержуючи його необхідність та затребуваність суспільством.

Впровадження сучасних технологічних рішень для запровадження різноманітних агітаційних заходів є незворотним процесом, подібним до того, що відбувається в інших сферах суспільства, в яких ми живемо. Ці технології призводять до підвищення адміністративної ефективності, а в довгостроковій перспективі – знижують витрати на організацію виборів, це переваги, які навряд чи піддаються сумніву.

Забезпечення прозорості, цілісності та безпеки виборчого процесу – це фактори, які влада має враховувати для впровадження передових технологій у виборчий процес. Публічні дебати, неупереджений та інформований діалог між виборчими менеджерами, політиками та громадянським суспільством є необхідними для подолання характерних підозр щодо впровадження таких технологічних рішень, які не завжди доступні громадськості.

Аналізуючи еволюцію методів протидії фальсифікації у світовій практиці, можна дійти таких висновків.

По–перше, сьогодні у світі домінує підхід до інтеграції систем електронного голосування. Якщо одні держави практикують, передусім, експериментальне використання електронного голосування у межах тестування нових технологій, інші країни протягом кількох виборчих циклів стабільно впроваджують електронне голосування поруч із традиційним. У цьому відношенні безумовним лідером світового прогресу в галузі виборчої системи є Естонія, де доступ до віддалених систем голосування має більшість громадян країни. Крім того, як показав порівняльно–правовий аналіз, це ще й єдина країна у світі, яка повсюдно практикує віддалене голосування через Інтернет, забезпечуючи новий рівень технологічного розвитку власної виборчої системи. Довіра громадян, високий рівень захищеності від зовнішніх загроз та фальсифікацій, а також значне спрощення процесу голосування свідчать про успішне застосування систем електронного голосування.

Важливо також зазначити, що, як показало дослідження, одні країни регулюють порядок організації електронного голосування централізовано, застосовуючи певні загальні положення для всієї країни в рамках виборчих кампаній, а інші регламентують виборчі технології в контексті конкретизації норм права на локальному рівні, делегуючи повноваження щодо організації електронного голосування місцевим органам влади. Як можна помітити, така відмінність у нормативному правовому регулюванні пояснюється насамперед традиційним підходом тієї чи іншої країни до питань регламентації законодавства. Попри на суттєву різницю у моделі законодавчого регулювання, ми бачимо, як централізоване голосування у Бельгії та локальні закони у Швейцарії успішно забезпечують функціонування електронних систем голосування.

По-друге, порівняльний аналіз практичної реалізації нових систем голосування показав різноманітні підходи держав до інтерпретації електронного голосування. Якщо в таких країнах, як США, Австралія та Австрія електронне голосування виходить на перший план у рамках виборчих кампаній, то в Норвегії та Нідерландах нові технології виявляються недоречними та поступово зводяться нанівець. Таким чином сьогодні неможливо виділити загальну тенденцію застосування електронного голосування у світі.

Безперечно, можна побачити окремі тенденції, які характеризують використання електронного голосування з позитивного боку. Це насамперед питання явки на виборах. Проаналізована статистика виборчих кампаній у деяких країнах свідчить про те, що електронні системи голосування є особливо актуальними для молоді, осіб з інвалідністю, а також тих, хто не має можливості проголосувати традиційним способом. Це, перш за все, застосовується до віддаленого голосування через Інтернет, що забезпечує зручність та незалежність від зовнішніх факторів.

По-третє, особливо важливим, як на мене, стало позначення перспектив електронного голосування в Україні. Сьогодні ми бачимо, як нові технології все більше торкаються всіх сфер суспільства, і виборчі процеси не можуть

залишатися осторонь. Вже зараз триває активна розробка моделі голосування через блокчейн, яке на сьогодні дозволяє забезпечити максимальну захищеність та безпеку даних виборців. Саме безпека є першочерговою проблемою електронного голосування у тому вигляді, у якому воно застосовується сьогодні. Нові підходи до безпеки та надійності мають на меті створити передумови для повного використання віддаленого голосування в країні.

Електронне голосування еволюціонує. З кожним новим виборчим циклом ми бачимо, як удосконалені технології проходять тести і поступово впроваджуються на законодавчому рівні в багатьох країнах світу. Звісно ж, питання застосування електронного голосування повсюдно – це лише питання часу. І те, наскільки швидко воно буде реалізовано, залежить, зокрема, від загального технологічного розвитку країни. Якщо врахувати, що науково-технічний прогрес безперервно забезпечує вдосконалення технологій, то, хочеться вірити, що безпечне, не схильне до зовнішніх загроз, що забезпечує таємницю волевиявлення, прозорість виборів і доступність виборчого процесу всім категоріям населення, електронне голосування стане невід'ємною частиною демократичної держави.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження, мета роботи була досягнута. Також, автор вважає за необхідне зазначити отримані результати та зробити відповідні висновки.

Фальсифікація результатів голосування вже міцно укріпилися та стали реаліями сучасного політичного життя країни, а запобігання фальсифікаціям стає одним з основних напрямків передвиборної роботи. Державні інститути вже як чверть століття декларують проведення демократичних виборів. Але при цьому влада мало зацікавлена у проведенні вільних, демократичних виборів та чесно встановлених підсумків голосування. Можна сказати, що влада залишає за собою «право на фальсифікацію» поряд із веберівським «правом на насильство».

За результатами проведеного дослідження автором було доповнено визначення фальсифікації виборів, що запропонували Д. Парамонов та В. Кириченко, як вчинення свідомих, навмисних дій з метою викривлення результатів голосування, використовуючи маніпуляції з виборчими документами, які засвідчують волевиявлення осіб або шляхом навмисної зміни результатів волевиявлення громадян у сфері онлайн та офлайн.

У цій роботі ми розглянули практику виборів у пострадянських країнах та в Україні і виявили слабкі місця в законодавстві, які створюють сприятливе середовище для фальсифікації; визначили методи фальсифікації виборів та з'ясували, що немає чітко закріпленого офіційно визначення, тому відсутня правова основа притягнення винних до відповідальності; навели приклади прояву фальсифікації на виборах в Україні, щоб зрозуміти механізм дії даної схеми на всіх виборах загалом; визначили можливості контролю за законністю виборів та роль учасників виборчого процесу у забезпеченні цього та вийшли на шлях розв'язання поставленої проблеми. Постійні спроби коригувати підсумки голосування можуть сприяти великому лиху в країні, про що свідчать події Євромайдану.

Було проаналізовано еволюцію електронного голосування у світовій практиці розвинених демократій як протидії фальсифікаціям. Сьогодні у світі існують різні підходи до інтерпретації систем електронного голосування. Якщо одні держави практикують передусім експериментальне використання електронного голосування у межах тестування нових технологій, то інші країни протягом кількох виборчих циклів стабільно впроваджують електронне голосування поруч із традиційним. У цьому напрямку безумовним лідером світового прогресу у сфері виборчої системи є Естонія, де доступ до віддалених систем голосування має більшість громадян країни. Крім того, як показав порівняльно-правовий аналіз, це ще й єдина країна у світі, яка повсюдно практикує віддалене голосування через Інтернет, забезпечуючи новий рівень технологічного розвитку власної виборчої системи. Довіра громадян, високий рівень захищеності від зовнішніх загроз, а також значне спрощення процесу голосування свідчать про успішне застосування систем електронного голосування.

Важливо також зазначити, що, одні країни регулюють порядок організації електронного голосування централізовано, застосовуючи певні загальні положення для всієї країни в рамках виборчих кампаній, а інші регламентують виборчі технології в контексті конкретизації норм права на локальному рівні, делегуючи повноваження щодо організації електронного голосування місцевим органам влади. Як можна помітити, така відмінність у нормативному правовому регулюванні пояснюється насамперед традиційним підходом тієї чи іншої країни до питань регламентації законодавства. Попри суттєву різницю у моделі законодавчого регулювання, ми бачимо, як централізоване голосування у Бельгії та локальні закони у Швейцарії успішно забезпечують функціонування електронних систем голосування.

Особливо важливим, на нашу думку, стало позначення перспектив електронного голосування. Сьогодні ми бачимо, як нові технології все більше торкаються всіх сфер суспільства, і виборчі процеси не залишаються осторонь. Вже зараз триває активне тестове застосування голосування через блокчейн, яке

на сьогоднішній день дозволяє забезпечити максимальну захищеність та безпеку даних виборців. Саме безпека є першочерговою проблемою електронного голосування у тому вигляді, в якому воно застосовується сьогодні. Нові підходи до забезпечення безпеки та надійності мають на меті створити передумови для повного використання віддаленого голосування в різних країнах.

Електронне голосування еволюціонує. З кожним новим виборчим циклом ми бачимо, як удосконалені технології проходять тести і поступово впроваджуються на законодавчому рівні в багатьох країнах світу. Звісно ж, що питання застосування електронного голосування повсюдно – це лише питання часу.

Результати виборів не застраховані від фальсифікації в будь-якому разі. З удосконаленням виборчого процесу розвиваються й брудні технології. Немає єдиної, універсальної технології запобігання фальсифікаціям. Але у забезпеченні вільних виборів в Україні, правосвідомість громадян, сумлінне дотримання всіма учасниками виборчого процесу своїх посадових повноважень у рамках законодавства, модернізація законів з упором на цю проблематику – головні моменти, які допоможуть впоратися з феноменом фальсифікації в країні та вийти на новий рівень розвитку та довіри до влади.

Проблема фальсифікацій підсумків голосування – серйозна, і одних інституційних змін, запропонованих у цій роботі, буде недостатньо. Тому потрібно виходити за рамки сформованої системи, підключати суспільство (наприклад, «робота» у духовній, культурній сфері, сфері політичної культури – створення атмосфери нетерпимості до крадіжки; надання впливу через письменників, кінорежисерів, блогерів, публіцистів, музикантів).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амелин В. Н., Федоркин И. С., Стратегия избирательной кампании – М, 2001.
2. Антонов Я. В. Развитие правового регулирования электронного голосования в России // Управленческое консультирование. – 2015.
3. Бабкіна О.В. Політико–правова культура демократичного типу: проблеми формування. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. Київ, 2011.
4. Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент / В. М. Бебик. — К.:Міжрегіон. Акад. упр. персоналом, 1996.
5. Берк, Е. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию. М., 1993.
6. Берлявский Л.Г., Махова А.В. Система принципов российского избирательного права // Юридическая техника. 2020.
7. Бразилия – страна сплошной электоральной автоматизации // Electorat.info, URL: <https://www.electorat.info/blog/5152.html>
8. В Австралии изучают проект электронного голосования на основе блокчейна // Журнал ForkLog, URL: <https://forklog.com/v-avstralii-izuchayut-proekt-elektronnogo-golosovaniya-na-osnove-blokchejna/>
9. Варій М. Й. Політико–психологічні передвиборчі технології / М. Й. Варій. — К. : «Ельга Ніка–Центр», 2003.
10. Васильева П.И. Глобальные политические технологии: теория и практика // Обозреватель – Observer. 2012.
11. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. – М.:РГТУ, 1990.
12. Ведернікова І., Вибори. Зона надзвичайної небезпеки. https://zn.ua/ukr/internal/vibori_zona_nadzvichaynoyi_nebezpeki.html

13. Взгляд Эстонии на запад // Konrad–Adenauer–Stiftung URL:
<https://bit.ly/2KSVUGu>
14. Воля переводить ТВі в дорожчий пакет // Українська правда, URL:
<http://www.pravda.com.ua/news/2012/08/31/6971785/>
15. Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10.12.1948)// Российская газета. 1998.
16. Выборы в Украине может заменить электронное голосование на блокчейне Ethereum // Журнал ForkLog, URL: <https://bit.ly/2KTWZ5C>
17. Гельман В. Я. Изучение выборов в России: исследовательские направления и методы анализа / В.Я. Гельман // Политическая наука. – 2000.
18. Гоббс, Т., Левиафан/Т Гоббс – М., 2001.
19. Горбатенко В. Політико–правові цінності в контексті демократизації українського суспільства. Право України. 2013.
20. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии, 1994.
21. Дамаскин, О.В. Правосознание избирателей и его роль в обеспечении законности избирательного процесса / О.В. Дамаскин, Р.Р. Сеченова, URL:
<https://www.sovremennoepravo.ru>.
22. Електронна статистика голосування // Вибори у Естонії Эстонии, URL:
<https://www.valimised.ee/et/valimiste-arhiiv/elektroonilise-h%C3%A4%C3%A4letamise-statistika>
23. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів
24. Закон України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів».
25. Закон України «Про вибори народних депутатів України».
26. Закон України «Про вибори Президента України».
27. Закон України «Про громадянство України».
28. Закон України «Про об'єднання громадян».

29. Закон України «Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих Рад в Автономній Республіці Крим».
30. Закон України «Про Центральну виборчу комісію».
31. Кара–Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. – М Алгоритм, 2000.
32. Карпов П., Проблемы и тенденции применения Интернет–технологий в избирательном процессе в России // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. – 2013.
33. Конституційне право України / за ред. В.Я. Тація, В.Ф. Пого–рілка, Ю.М. Тодики – К.: Укр. Центр прав. студій, 1999.
34. Конституція України.
35. Корниенко М.И Избирательное законодательство для органов местного самоуправления. Выводы. Выпуск 1 – К.: «Политолог»– 1993
36. Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник. – Вид. 6–те виправлене і доповнене. К. Атіка. 2007.
37. Красовская Л.П. Избирательное право: конспект лекций / Л. П. Красовская, А. В. Томин. — Санкт–Петербург: Санкт–Петербургский юридический институт (филиал) Университета прокуратуры Российской Федерации, 2018.
38. Кутафин О.Е. Источники конституционного права. М., 2002. 348 с.;
39. Лебедева Н.В., Огурцов А.Ю. Система источников российского избирательного права // Общество: политика, экономика, право. 2017.
40. Леонов Н. С., Информационно–аналитическая работа в научных учреждениях /Н С Леонов – М 1996.
41. Лукашина Ю.И. Политические технологии в XXI веке // Власть. 2012.
42. Лысенкова М.Ф. Интернет–реклама в контексте политических ехнологий в современной России // NB: Вопросы права и политики. 2012.
43. Любарский, К.А. Фальсификация – 3 / К.А. Любарский, А.Е. Собянин // Новое время. – 2009.

44. Макаров, Б.А. Прозрачные технологии тайного голосования избирательными бюллетенями / Б.А. Макаров // Политический маркетинг. – 2002.
45. Маклаков В.В Конституционное право зарубежных стран: Учебник в 4-х томах. Т. 1–2 – М., 1996.
46. Малкин Е., Сучков Е. Политические технологии. – М.: Рус. панорама, 2008.
47. Мальцева Н М. Грязные избирательные технологии. Мифы и реальность. М , 2003.
48. Матузов Н.И. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 3–е изд., перераб. и доп. Москва: Норма: ИНФРА М, 2020..
49. Машины для голосования в США работают на старой Windows и взламываются за 90 минут // CNews, URL: https://safe.cnews.ru/news/top/2017-08-01_mashiny_dlya_golosovaniya_v_ssha_rabotayut_na_staroj
50. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. 1976.
51. Межпарламентская Ассамблея: главная площадка для взаимодействия парламентариев СНГ, URL: <https://iacis.ru/>
52. Монтеск'є Ш.Л. Про дух законів : хрестоматія. Київ, 2008.
53. Мотиль О., Контрреволюція Януковича // «Критика», № 3–4, 2010.
54. Мягков М., Ордешук П. К., Шакин Д. Фальсификации или домыслы: опыт выборов в России и в Украине //Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005.
55. Мягков М., Ордешук П., Выборы 2010 в Украине: есть ли основания говорить о фальсификациях? (Социология: теория, методы, маркетинг), 2010
56. Мягков М., Ордешук, П.; Шакин, Д.,Фальсификации или домыслы: опыт выборов в России и в Украине, Социология: теория, методы, маркетинг, 2005.
57. Наблюдатели CIS–ЕМО: парламентские выборы в Эстонии имеют признаки недемократичности // Postimees, URL:

<https://rus.postimees.ee/398783/nablyudateli-cis-emo-parlamentskie-vybory-v-estonii-imeyut-priznaki-nedemokraticnosti>

58. Нагорна Л. Політична культура і культура політики: етичні аспекти. Політичний менеджмент. 2009.

59. Николаенко Т., Как бритоголовые "журналисты" решают судьбу выборов. // Украинская правда, URL:

<https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2012/11/2/6976500/>

60. Норвегия отказывается от эксперимента с э-вборами из-за возможных проблем с безопасностью // Delfi, URL:

<https://rus.delfi.ee/statja/68975105/norvegiya-otkazyvaetsya-ot-eksperimenta-s-e-vborami-iz-za-vozmozhnyh-problem-s-bezopasnostyu>

61. Обзор практики организации электронного голосования и

информирования избирателей в сети Интернет в ходе парламентских выборов в Норвегии // Центральная избирательная комиссия Республики Татарстан, URL:

<https://izbirkom.tatarstan.ru/index.htm/news/282200.htm>

62. ОБК: від суб'єкта виборчого процесу до об'єкта виборчих маніпуляцій // Українська правда, URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2012/09/18/6972914/>

63. Опыт наблюдения за выборами в Эстонии, Молдове и Украине //

Информационно-аналитический портал «Когита.ру. Общественные новости Северо-Запада», URL: <http://www.cogita.ru/grazhdanskaya-aktivnost/nablyudateli-peterburga/opyt-nablyudeniya-za-vyborami-v-estonii-moldove-i-ukraine>

64. Отчёт Миссии БДИПЧ/ОБСЕ по оценке парламентских выборов 4 марта 2007 г. в Эстонской Республике. Варшава, 2007.

65. Отчёт миссии наблюдателей Европейского центра геополитического анализа по выборам в Парламент Эстонской Республики (Рийгикогу) 6 марта 2011 г.

66. Парамонов Д. Методы фальсификации выборов / Д. Парамонов, В. Кириченко. – М. : Юж.-Рос. ин-т информ. техн., 2003. – 76 с.

67. Парамонов Д.О., В. В. Кириченко . Методи фальсифікації виборів Москваюжно Російський інститут інформаційних технологій, 2003– 76 с. 2003

68. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Альманах „Thesis”. – Том 1. – Вып. 2. – М., 1993.
69. Партийщики Королевской просятся в "Батькивщину" // Украинская правда, URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2012/06/13/6966588/>
70. Пескова О. Ю., Фатеева С. В. Электронное голосование: методы, риски и проблемы // Технологии информационного общества в науке, образовании и культуре: сборник научных статей. Материалы XVII Всероссийской объединенной конференции «Интернет и современное общество». – СПб.: 2014.
71. Печатки 49 партій із 87, які подають людей у комісії, знаходяться в одному офісі – КВУ. https://gazeta.ua/articles/politics/_pechatki-49-partij-iz-87-yaki-podayut-lyudej-u-komisiyi-znahodyatsya-v-odnomu-ofisi-kvu/456506
72. Підсумковий звіт за результатами загальнонаціонального спостереження за парламентськими виборами-2012 // ОПОРА, URL: <https://www.oporaua.org/report/vybory/parlamentski-vybory/parlamentski-vybory-2012/3573-pidsumkovyj-zvit-za-rezultatamy-zagalnonacionalnogo-sposterezhennja-za-parlamentskymu-vyboramy-2012>
73. Піховшек В., «Вибори. Внутрішні війни і Атаки Клонов», Polittech <http://polittech.org/2012/09/07/vybory-vnutrennie-vojny-i-atakiklonov/>
74. Плюсы и минусы электронного голосования // Голос Америки, URL: <https://www.golosameriki.com/a/a-33-2007-11-04-voa4/631419.html>
75. Политические коммуникации: Учебное пособие для студентов вузов / Под ред. А.И. Соловьева. – М.: Аспект Пресс, 2004.
76. Політична географія "двійників" // ОПОРА, URL: <https://www.oporaua.org/news/vybory/2104-politychna-geografija-qdvijnykivq>
77. Полторак В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній / В. Полторак // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2002.
78. Почепцов Г.Г. Информационно-психологическая война / Г.Г. Почепцов. – М.: СИНТЕГ, 2000.

79. Практика и перспективы использования электронной подписи в ГАС «Выборы» // Центральная избирательная комиссия Российской Федерации, URL: http://cikrf.ru/banners/sov_2013/may/04.php
80. Пресс–релиз Belarus Watch «Наблюдение за выборами: теория и практика». Парламентские выборы, Эстония, 6 марта 2011.
81. Проверенный способ // Коммерсантъ, URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3236500>
82. Прямая демократия Швейцарии в цифровую эпоху // SWI swissinfo.ch, URL: <https://bit.ly/2KXcAwO>
83. Республиканская избирательная комиссия: электронное голосование состоится // Выборы в Эстонии, URL: <https://bit.ly/2jR4xFg>
84. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права // Руссо Ж. Ж. Трактаты. – М. : Наука, 1969.
85. Савченко М. С. Правовое регулирование и практика электронного голосования в зарубежных странах // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2016.
86. Слепенков И., Аверин Ю., Усманов Б., Розенталь Э., Избирательная кампания: стратегия, тактика, психологические аспекты/ Российский центр избирательных технологий. М., 1995.
87. Смолин О.Н. Политический процесс в современной России: учебное пособие / О.Н. Смолин. – М.: Издательства ТК Велби, Проспект, 2006.
88. Современный толковый словарь / гл. ред. Кузнецов С.А. – СПб.: «Норинт».
89. Сырых В.М. Теория государства и права. – М.: Юридический Дом «Юстицин–форм».
90. Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия/ М.Ю. Тихомиров – М: Изд. Тихомиров М.Ю. 2014.
91. Уже заменены 80% глав окружкомов. // Главком, URL: <https://glavcom.ua/news/98291-uzhe-zameneny-80-glav-okruzhkomov.html>

92. Фаер С. А., Приемы стратегии и тактики предвыборной борьбы / СПб. Стольный град, 1998.
93. Фальсифікація // Словник іншомовних слів / Уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Національний університет ім. Тараса Шевченка. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. — Київ: Наукова думка, 2000.
94. Фоміна С.В. Поняття та ознаки голосування як стадії виборчого процесу в зарубіжних країнах. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право». Харків, 2012.
95. Фукс, Д. Электоральный процесс в объединенной Германии : Реферат / Д. Фукс, Р. Роршнайдер, Политическая наука, 2002.
96. Хирата, Т. Появление партийных систем и электоральная нестабильность в Центральной Европе, 2002.
97. Хроники фальсифікації: Говорят Цифрі // РБК-Україна, URL: <https://www.rbc.ua/rus/vyboru-articles/show/hroniki-falsifikatsiy-govoryat-tsifry-14112012165400>
98. Центральна виборча комісія, URL: <https://cvk.gov.ua/>
99. Чумак С. П. Понятие фальсификации выборов / С. П. Чумак // Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.) / відп. за вип. В. М. Дрьомін ; НУ "ОЮА". Півд. регіон. центр НАПрН України. – Одеса : Фенікс, 2013.
100. Шабров О.Ф. Политические технологии // Знание. Понимание. Умение. 2012.
101. Шведа Ю.Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010.
102. Шпилькин С., Статистическое исследование результатов российских выборов 2007–2009 гг., 2009.
103. Шульга-Морская Т. В. Электронное голосование: опыт и перспективы Швейцарии и России // Адвокат. – 2013.
104. Электронное голосование в разных странах // ACE Electoral Knowledge Network, URL: <https://aceproject.org/ace-ru/focus/e-voting/countries>

105. Электронное голосование и прямая демократия // SWI swissinfo.ch, URL: <https://bit.ly/2IezX38>
106. Электронное голосование на выборах в Украине: подготовка начата // КП в Украине, URL: <https://kp.ua/politics/598622–elektronnoe–holosovanye–na–vyborakh–v–ukrayne–podhotovka–nachata>.
107. Akhmedov, A., Zhuravskaya, E., 2004. Opportunistic Political Cycles: Test in a Young Democracy Setting. *The Quarterly Journal of Economics*, November, Vol. 119, No. 4, 1301– 1338.
108. Bader M., *The challenges of OSCE electoral assistance in the former Soviet Union*, 2011.
109. Bader M., *Trends and Patterns in Electoral Malpractice in Post–Soviet Eurasia*. *Journal of Eurasian Studies*, 2012.
110. Bealieu E., & Hyde S., *In the shadow of democracy promotion strategic manipulation, international observers, and election boycotts*. *Comparative Political Studies*, 2009.
111. Bogdan M., *Electoral fraud. Few thoughts and insights about the phenomenon*.
112. Carothers T., *The Observers Observed*. *Journal of Democracy*, Vol. 8, No.3, 1997.
113. Chaturvedi A., *Rigging Elections with Violence*. *Public Choice*, 2005.
114. Collier P., Vicente, P., *Violence, Bribery, and Fraud: The Political Economy of Elections in Africa*, Working Paper, University of Oxford, 2010.
115. D’Anieri P., *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*, Armonk, NY: M.E. Sharpe, 2007.
116. *Database of Political Institutions 2017* // IDB, URL: <https://mydata.iadb.org/Reform–Modernization–of–the–State/Database–of–Political–Institutions–2017/938i–s2bw/data>
117. Diuk and Gongadze, «Post–Election Blues in Ukraine».
118. Documents library // OSCE, URL: <https://www.osce.org/>
119. Dutch ban voting computers over eavesdropping fear // *The Register*, URL: https://www.theregister.com/2008/05/20/dutch_ban_on_voting_computers/

120. Dutta S., A. Lopez-Claros and I. Mia (eds). *Global Information Technology Report 2005–2006: Leveraging ICT for Development* (World Economic Forum Reports), Palgrave Macmillan, 2006.
121. Eto_vse_muhin // Livejournal, URL: <https://eto-vse-muhin.livejournal.com/20084.html>
122. E-Voting at conducts first online election in Austria // *Wirtschaftsuniversität Wien*, URL: <https://www.wu.ac.at/en/evoting/news-details/detail/e-voting-at-conducts-first-online-election-in-austria/>
123. Fawn R., *Battle over the box: international election observation missions, political competition and retrenchment in the post-Soviet space*. International Affairs, 2006.
124. FBI Director: Our Electronic Voting System Is Such A Complete Mess, It Would Be Difficult To Hack // *Techdirt*, URL: <https://www.techdirt.com/articles/20160912/16553435504/fbi-director-our-electronic-voting-system-is-such-complete-mess-it-would-be-difficult-to-hack.shtml>
125. *Freedom in the World* // Freedom House, URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world>
126. Glaeser E., Schleifer, A., *The Curley Effect: The Economics of Shaping the Electorate*. *The Journal of Law, Economics, & Organization*, 2005.
127. Gonzales C., *The new Belgian e-voting system*. In *Electronic Voting*, 2012.
128. Guo, G., *China's Local Political Budget Cycles*. *American Journal of Political Science*, Vol. 53, 2009.
129. Hale H., “The Uses of Divided Power,” *Journal of Democracy* 21, no. 3, 2010.
130. Herron E., “How Viktor Yanukovych Won: Reassessing the Dominant Narratives of Ukraine’s 2010 Presidential Election,” *East European Politics and Societies* 25, no. 1.
131. Herron E., “The Parliamentary Election in Ukraine, September 2007,”

132. Hutcheson D., “Disengaged or Disenchanted? The Vote ‘Against All’ in Post–Communist Russia,” *Journal of Communist Studies & Transition Politics* 20, no. 1, 2004.
133. Hyde S., How international election observers detect and deter fraud. Prepared for presentation at the conference on Election Fraud., 2006.
134. Keohane R., Nye Jr., Power and Interdependence in the Information Age / Democracy.com? Governance in a Networked World. Hollis, 1999.
135. Kotenko N. and Ivanov V., The Monitoring of Political News: Main Results, Ukrainian Press Academy and the Institute of Sociology at the National Academy of Sociology of Ukraine, 2012.
136. Lehoucq F., Electoral Fraud: Causes, Types and Consequences. *Annual Review of Political Science*, 2003.
137. Levin I., Cohn G., Ordeshook P., Alvarez R., Detecting Voter Fraud in an Electronic, 2009.
138. Loeber L., E–Voting in the Netherlands; from General Acceptance to General Doubt in Two Years| in *Electronic Voting*, 2008.
139. Loeber L., E–voting in the Netherlands; past, current, future? *Evote 2014 Conference Paper*, 2014.
140. Magaloni B., Credible power–sharing and the longevity of authoritarian rule. *Comparative Political Studies*, 2008.
141. Magaloni B., Voting for autocracy. Hegemonic party survival and its demise in Mexico. Cambridge: Cambridge University Press., 2006
142. Mebane W., Kalinin K., Comparative Election Fraud Detection. Presented at the Annual Meeting of the APSA, 2009.
143. Myagkov M., Ordeshook P.C. The Trail of Votes in Ukraine’s 1998, 1999 and 2002 Elections // *Post&Soviet Affairs*. — 2004. — 20(4).
144. Myagkov M., Ordeshook P.C., Smirnov O. The Trail of Votes in Russia’s 2000–2004 Presidential Elections (working paper, Dept. of Political Science, University of Oregon, 2005).

145. Myagkov M., Ordeshook P.C., Sobyenin A. *The Russian Electorate, 1991–1996 // Post Soviet Affairs.* — 1997.
146. Myagkov M., Shakin D. *The Russian Electoral Landscape, 2000–2004, 2005.*
147. Myagkov M. , P. Ordeshook, and D. Shakin, “The Disappearance of Fraud: The Forensics of Ukraine’s 2006 Parliamentary Elections,” *Post–Soviet Affairs* 23, no. 3, 1 July 2007.
148. Myagkov M., et al., *The Forensics of Election Fraud.*
149. Myagkov M., P. C. Ordeshook, and D. Shakin, *The Forensics of Election Fraud: Russia and Ukraine* (New York: Cambridge University Press, 2009).
150. Norris P., “Choosing Electoral Systems: Proportional, Majoritarian and Mixed,” *Post–Soviet Affairs* 23, no. 1, 1997.
151. OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Final Report on Norway Parliamentary Elections 9 September 2013, Warsaw, 2013.
152. OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Final Report on Republic of France Parliamentary Elections 10 and 17 June 2012, Warsaw, 2012.
153. OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Final Report on Republic of Austria Early Parliamentary Elections 15 October 2017, Warsaw, 2018.
154. OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report on Belgium Federal Elections 10 June 2007, Warsaw, 2007.
155. OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report on Republic of Austria Presidential Election 25 April 2010,
156. OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report on Swiss Confederation Federal Elections 21 October 2007, Warsaw, 2008.
157. OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report on Swiss Confederation Federal Elections 23 October 2011, Warsaw, 2012.
158. OSCE/ODIHR Election Expert Team Final Report on Swiss Confederation Federal Assembly Elections 18 October 2015, Warsaw, 2016.
159. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report on United States of America General Elections 8 November 2016, Warsaw, 2017.

160. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, Election Report: Ukraine Parliamentary Elections 26 March 2006.
161. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, Election Report (Warsaw: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, 3 January 2013).
162. OSCE/ODIHR Limited Election Observation Mission Report on United States of America General Elections 6 November 2012, Warsaw, 2013.
163. OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report on Kingdom of Belgium Federal Elections 26 May 2019, Warsaw, 2019.
164. OSCE/ODIHR. (2001). Republic of Belarus. Presidential election 9 September 2001. Limited Election Observation Mission Final Report.
165. OSCE/ODIHR. (2004). Russian federation. Presidential elections 14 March 2004. Election Observation Mission Report.
166. OSCE/ODIHR. (2008). Republic of Azerbaijan. Presidential election 15 October 2008. Election Observation Mission Final Report.
167. OSCE/ODIHR. (2009). Republic of Moldova. Parliamentary elections 5 April 2009. Election Observation Mission Final Report.
168. OSCE/ODIHR. 2001. Republic of Azerbaijan. Parliamentary elections 5 November 2000 & 7 January 2001. Final Report.
<http://www.osce.org/odihr/elections/azerbaijan/14265>
169. OSCE/ODIHR. 2011. Republic of Azerbaijan. Parliamentary elections 7 November 2010. Election Observation Mission Final Report.
170. OSCE/ODIHR. 2011. Republic of Belarus presidential election 19 December 2010. Election Observation Mission Final Report.
171. Peuch, Jean–Christophe. Russia: Moscow targets vote monitors in bid to overhaul OSCE. Radio Free Europe Radio Liberty, URL:
<http://www.rferl.org/content/article/1079077.html>
172. Ryabinska N., “The Media Market and Media Ownership in Post–Communist Ukraine,” *Problems of Post–Communism* 58, no. 6, 2011.

173. Schedler A., Elections without Democracy: The Menu of Manipulation. *Journal of Democracy*, Vol. 13, No.2, 2002.
174. Schneider C., Fighting with One Hand Tied behind the Back: Political Budget Cycles in the West German States. *Public Choice*, 2010.
175. Shi M., Svensson, J., Political Budget Cycles: Do They Differ Across Countries and Why? *Journal of Public Economics*, 2006.
176. Simpson A., Cheating Big: On the Logic of Electoral Corruption in Developing Countries. Mimeo, University of Chicago, 2008.
177. Simpson A., Making votes not count: Strategic incentives for electoral corruption. Stanford University, 2004.
178. Stack G., Whom constitutional court serves to, *Kyiv Post*, 1 October 2010.
179. Susanne C., E-voting handbook. Key steps in the implementation of e-enabled elections.
180. Sutter D., Detecting and Correcting Electoral Fraud. *Eastern Economic Journal*, 2003.
181. Ten Days before Polling Day // *The Economist*, 18 October 2012, URL: <http://www.economist.com/blogs/easternapproaches/2012/10/ukrainian-politics-0>
182. Tomiuc E., OSCE: several CIS states rebuke democracy watchdog. *Radio Free Europe Radio Liberty*, URL: <http://www.rferl.org/content/article/1053776.html>
183. Treisman D., Elections in Russia, 1991–2008. Working paper, Moscow State University – Higher School of Economics, 2009.
184. U.S., EU Condemn Tymoshenko Trial, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 26 June 2011.
185. Uitslag verkiezingen moet boven alle twijfel verheven zijn // Government of the Netherlands, URL: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2017/02/01/uitslag-verkiezingen-moet-boven-alle-twijfel-verheven-zijn>
186. Veiga L., Veiga F., Political Business Cycles at The Municipal Level. *Public Choice*, 2007.

187. Vorobyov D., Growth of electoral fraud in non-democracies: the role of uncertainty, 2010.

188. White S., Korosteleva-Polglase E., The parliamentary election and referendum in Belarus, October 2004.

189. Why is Australia still not voting electronically on election day yet? // news.com.au, URL: <https://www.news.com.au/technology/online/security/why-is-australia-still-not-voting-electronically-on-election-day-yet/news-story/f971e7a8d2441050c5ed5e0ece8d0833>

190. Why we need electronic voting now // The Sydney Morning Herald, URL: <https://www.smh.com.au/technology/why-we-need-electronic-voting-now-20160705-gpyn3q.html>

191. Wilson A., Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World (New Haven, CT: Yale University Press, 2005).

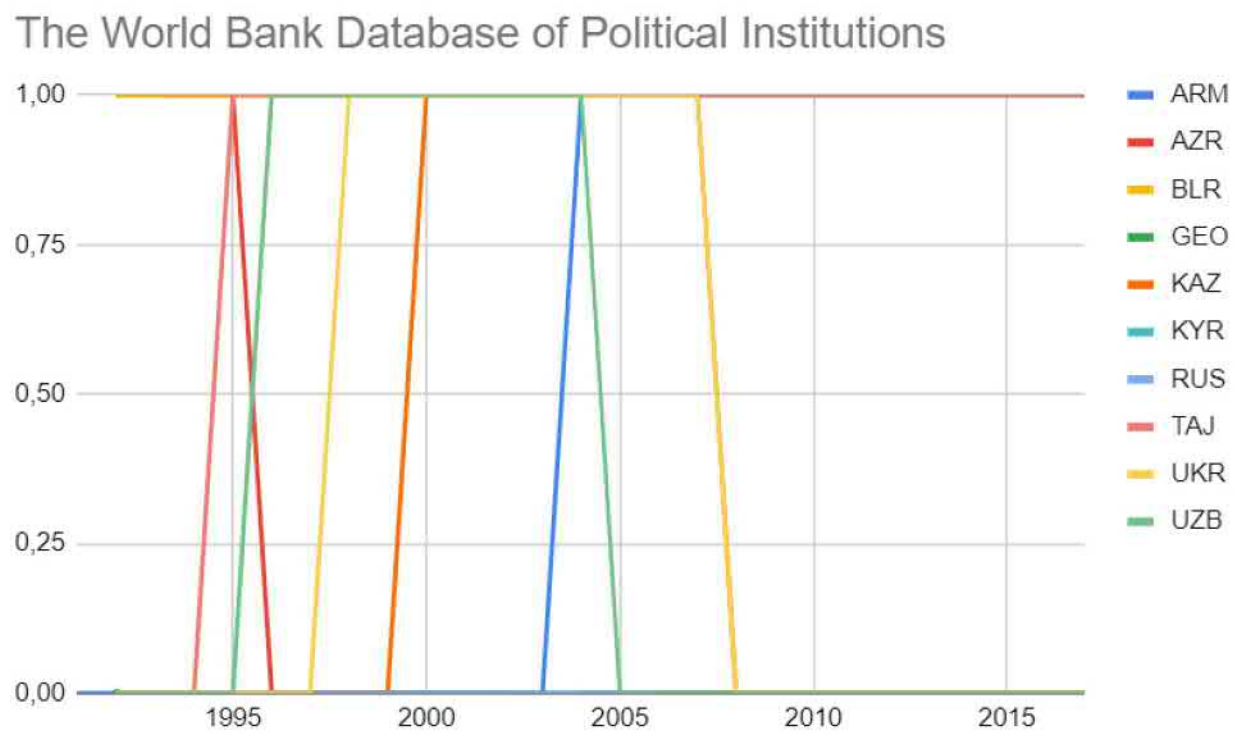


Рис. 1